

УКРАЇНА І УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Дискусії в Українському
інституті національної
пам'яті
Випуск 4

★ ВОЕННАЯ ПРИСЯГА

Я, гражданин Союза Советских Социалистических Республик, вступаю в ряды Рабоче-Крестьянской Красной Армии, принял присягу и торжественно клянусь быть честию храбрым, дисциплинированным, бдительным бойцом, строго хранить военную государственную тайну, беспрестанно выполнять все воинские уставы и приказы командиров и начальников. Я клянусь добросовестно изучать военное дело, всемерно беречь воинское и народное имущество и последнего дыхания быть преданным своему Народу, своей Советской Родине и Рабоче-Крестьянскому Правительству. Я всегда готов принять призвание Рабоче-Крестьянского Правительства выступить на защиту моей Родины - Социалистических Советских Республик и, воин Рабоче-Крестьянской Красной Армии, клянусь защищать ее мужественно, умело

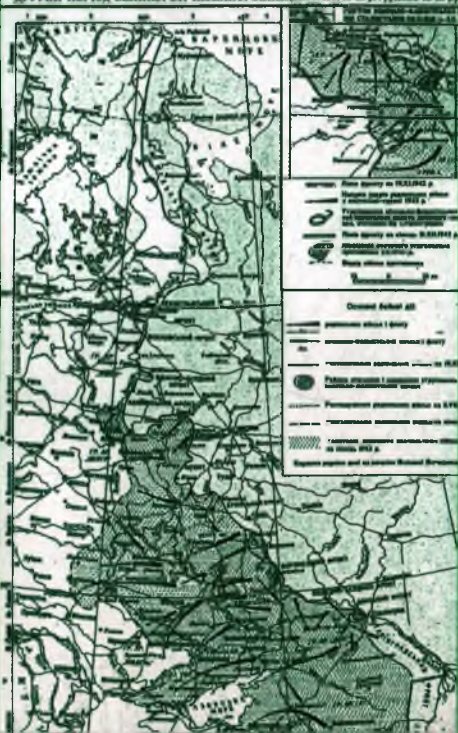

ПРИСЯГА ВОЯКА Української Повстанчої Армії

Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, через Святу Землю Українською, перед пролітою кров'ю усіх Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу, від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалю ні крові, ні життя і буду битись до останнього віддашу і остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужливим, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української. Буду чесним, дисциплінованим і революцій-

УКРАЇНА І УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Дискусії

ВИПУСК IV

- *Звільнення України від нацистських загарбників
(до 65-ї річниці)*
- *Українці на фронтах Другої світової війни
та у Русі Опору країн Європи:
проблеми історичної та національної пам'яті*
- *Формування Ялтинсько-Потсдамської системи
міжнародних відносин і доля України*

БІБЛІОТЕКА
І ІСТОРИЧНОЇ ПРАКТИКИ
с. Коропеч

ББК 63.3 (4УКР)624

У 45

*Випущено на замовлення
Українського інституту національної пам'яті*

**Україна і український народ у Другій світовій війні: Дискусії в
У 45 Українському інституті національної пам'яті. – Випуск IV /
[упорядники Л. Герасименко, Р. Пилявець]. – К. : Видавець
ПП Лисенко М. М., 2010. – 95 с.**

ISBN 978-966-2213-29-4

Збірник містить запис дискусій щодо участі України і українського народу в Другій світовій війні, проведених на засіданнях трьох круглих столів за ініціативою Українського інституту національної пам'яті 29 жовтня, 18 листопада і 9 грудня 2009 року. Учасники дискусій – відомі історики з різних наукових середовищ розкривають найактуальніші питання участі українського народу в Другій світовій війні. На засіданні, присвяченому питанням вигнання німців із території України, наголошується на вагомому внеску українців у боях на Лівобережній і Правобережній Україні, водночас підкреслюється кількість втрат українців у результаті мобілізації населення у 1943 р. Волею долі, через відсутність власної держави, українці опинились у різних арміях і формуваннях, по різні боки фронту. На одному з засідань розглядалися питання участі українців у боях на всіх фронтах Другої світової війни. На одному з останніх обговорень за круглим столом розглядалося питання про роль Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин у повоєнному устрої і її вплив на долю України.

Вважаючи питання участі України в Другій світовій війні важливими для консолідації українського суспільства, учасники дискусій запрошують до обговорення висловлених тут міркувань не лише фахових істориків, а й якомога ширші кола громадськості та тих, хто не байдужий до історії України.

ISBN 978-966-2213-29-4

ББК 63.3 (4УКР)624

© Український інститут національної пам'яті

© Видавець ПП Лисенко М.М.

Учасники дискусії

Юхновський Ігор Рафаїлович – академік НАН України, в.о. Голови Українського інституту національної пам'яті

Бутко Сергій Володимирович – представник Українського інституту національної пам'яті в Чернігівській області

Василенко Володимир Андрійович – доктор юридичних наук, професор, Надзвичайний і Повноважний Посол України, представник України у Комісії ООН з прав людини, консультант департаменту Секретаріату міністра закордонних справ України, правознавець-міжнародник

Васильєва Ірина Петрівна – завідувач науково-дослідного відділу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.»

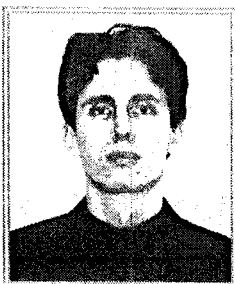
Веднесєв Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри оперативного мистецтва та історії спецслужб Національної академії Служби безпеки України

Вовк Олександр Дмитрович –
завідувач сектору Головної служби
документального забезпечення Секретаріату
Президента України

Герасименко Людмила Сергіївна –
кандидат історичних наук,
завідувач сектору Українського інституту
національної пам'яті

Грицюк Валерій Миколайович – кандидат
історичних наук, доцент, начальник кафедри
морально-психологічного забезпечення діяльності
військ (сил) Національної академії оборони
України, полковник

Гриценко Валерій Петрович –
кандидат історичних наук, науковий співробітник
Меморіального комплексу «Національний музей
історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.»

Іщук Олександр Степанович –
кандидат історичних наук, начальник Центру
вивчення документів з історії визвольного руху
Галузевого державного архіву
Служби безпеки України

Коваль Віктор Савович –

кандидат історичних наук, доцент, відомий історик, автор багатьох праць про причини, початок і хід Другої світової війни та її наслідки для України

Ковальчук Володимир Миколайович –

кандидат історичних наук, науковий консультант Галузевого державного архіву СБ України, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Комаренко Олександр Юрійович –

кандидат історичних наук, доцент, заступник декана історичного факультету, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка

Кочубей Юрій Миколайович –

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Надзвичайний і Повноважний Посол України, почесний доктор Дипломатичної академії України при МЗС України, член Національної спілки письменників України, головний редактор журналу «Східний світ»

Король Віктор Юхимович –

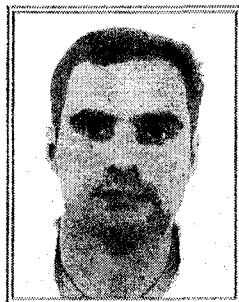
доктор історичних наук, професор Київського національного університету культури і мистецтв

Лисенко Олександр Євгенович –
доктор історичних наук, професор, завідувач
відділу історії України періоду Другої світової
війни Інституту історії України НАН України

Пасічко Ярослава Леонідівна –
старший науковий співробітник Меморіального
комплексу «Національний музей історії Великої
Вітчизняної війни 1941–1945 рр.»

Патриляк Іван Казимирович –
кандидат історичних наук, доцент кафедри
новітньої історії України Київського
національного університету
ім. Т.Г. Шевченка, директор музею історії
Київського університету

Пілявець Ростислав Іванович –
кандидат історичних наук, доцент, начальник
відділу аналізу подій Другої світової війни
Українського інституту національної пам'яті

Рибченко Людмила Вікторівна –
кандидат історичних наук, завідувач науково-
дослідного відділу Меморіального комплексу
«Національний музей історії Великої
Вітчизняної війни 1941–1945 рр.»

Сидоров Сергій Вікторович –
доктор історичних наук, професор кафедри
воєнної історії Національного університету
оборони України

Симоненко Ігор Михайлович –
кандидат історичних наук, заступник завідувача
відділу соціокультурних та етніонаціональних
досліджень Національного інституту
стратегічних досліджень

Сімперович Володимир Миколайович –
кандидат історичних наук, науковий
співробітник Меморіального комплексу
«Національний музей історії Великої
Вітчизняної війни 1941–1945 рр.»

Сокаль Ігор Іванович –
кандидат історичних наук, начальник кафедри
воєнної історії Національного університету
оборони України, полковник

Смолярчук Надія Олександрівна –
завідувач науково-дослідного відділу
Меморіального комплексу «Національний
музей історії Великої Вітчизняної війни
1941–1945 рр.»

Хлонь Сергій Євгенович –
командир військової частини, здобувач кафедри
воєнної історії Національного університету
оборони України, підполковник

Чайковський Анатолій Степанович – доктор
історичних наук, професор, проректор Академії
управління МВС України, дійсний член
Української академії історичних наук

Шевченко Марина Юрївна –
завідувач науково-дослідного відділу
Меморіального комплексу «Національний
музей історії Великої Вітчизняної війни
1941–1945 рр.»

Шевчук Василь Петрович –
доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник науково-
організаційного управління Національного
університету оборони України

Передмова

Матеріали цього випуску є частиною серії видань, присвячених актуальним питанням теми «Україна і український народ у Другій світовій війні». Учасники круглих столів, проведених в Українському інституті національної пам'яті, розглядали найбільш дискутовані питання з цієї теми.

Поданою матеріали трьох круглих столів, проведених 29 жовтня, 18 листопада і 9 грудня 2009 року.

Засідання круглого столу 29 жовтня 2009 р. присвячене обговоренню й оцінці найбільш важливих битв Другої світової війни напередодні і в ході звільнення України від нацистських загарбників. Наголошувалося на великих втратах радянських військ у ході звільнення території України від німецьких військ, піднімалося питання про мобілізації 1943 р. юнаків непризовного віку в Україні, обговорювалося питання про роль польових військкоматів у мобілізаційній кампанії. Цікавими стали висновки дослідників про те, що радянська влада розглядала українське населення як таке, що мало зв'язки з ворогом, тому із поверненням радянських військ повернулася і радянська влада зі всіма своїми методами – арешти за звинуваченням у співпраці з окупаційною владою, репресії, депортації, мобілізація населення. Учасники дискусії обговорювали питання, чи варто на державному рівні відзначати дату 28 жовтня 1944 р. (день звільнення території України від німецьких військ).

Круглий стіл, що відбувся 18 листопада 2009 р., і його учасники піднімали питання про українців в іноземних арміях і формуваннях. Загалом, українців, що воювали в роки Другої світової війни на всіх фронтах, можна розподілити на такі 4 основні групи: 1) українці, які воювали в складі Червоної Армії – це найбільша група. За неточними підрахунками, таких українців було від 6 до 7 мільйонів, причому половина з них загинула у цій війні; 2) українці в інших арміях, зокрема, Польщі, Румунії, Чехословаччини, Хорватії, Угорщини; 3) українці в складі німецької армії, їх нараховувалося у збройних силах Німеччини близько 250 тисяч; 4) українці в УПА та інших формуваннях національно-визвольного руху. Широко обговорювалися питання, чому українці опинилися по різні боки фронту і у різних формуваннях.

Питанням формування Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин присвячено круглий стіл, проведений 9 грудня 2009 р. Завдання круглого столу полягало в обговоренні місця України в системі міжнародних відносин після Тегеранської (1943 р.), Ялтинської (1945 р.) і Потсдамської (1945 р.) конференцій. У своїх виступах учасники обговорення акцентували увагу на спільних зусиллях країн-учасників Антигітлерівської коаліції по розгрому нацистської Німеччини, зокрема, обговорювалося питання значення поставок за ленд-лізом, на ролі економічного фактора США в досягненні перемоги. На конференціях було вирішено важливі питання повоєнного територіального врегулювання в Європі, результатом яких стало возз'єднання українських земель у єдиній державі. Підкреслювалося значення міжнародних конференцій не лише у повоєнному устрої, але й у досягненні незалежності України.

ТЕМА 9. Звільнення України від нацистських загарбників (до 65-ї річниці)

Георг Юхновський: Наш сьогоднішній круглий стіл присвячено обговоренню й оцінці найбільш важливих битв Другої світової війни напередодні і в ході звільнення України від нацистських загарбників. Особливістю цього круглого столу є те, що він проводиться у дні, коли наше суспільство відзначає 65-у річницю визволення України від німецьких загарбників. Сьогодні для спільної і відвертої розмови ми зібрали провідних вітчизняних істориків. Приємно, що на нашому засіданні також присутні представники Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» та Центрального музею Збройних сил України.

Ростислав Пиливець: Розглядаючи питання, винесені для обговорення на сьогоднішньому круглому столі, на мій погляд, ми не можемо обійти тих важливих подій на фронтах Другої світової війни, які не лише передували звільненню території України від нацистських окупантів, а й були передумовами цього звільнення. До таких подій належать грандіозні битви, що кардинально вплинули на перебіг подальших подій не лише на радянсько-німецькому фронті, а й загалом Другої світової війни. У цьому ряду передусім слід назвати битви під Москвою, Сталінградом і на Курській дузі. Я зупинюся на значенні першої з них.

Битви під Москвою (іноді її називають *битвою за Москву* або *Московською битвою*) належить особливе місце в історії минулої війни. Саме під Москвою гітлерівська армія, без суттєвих зусиль долаючи опір противників у Європі, зазнала першої серйозної поразки від початку Другої світової війни. Битва за Москву, без перебільшення, стала однією з ключових її подій.

Вона характеризувалася крайньою напруженістю, складністю і великим розмахом воєнних дій. З військового погляду, вона являла собою комплекс оборонних і наступальних операцій, проведених Червоною Армією з метою оборони столиці СРСР і розгрому найбільшого ворожого угруповання на західному стратегічному напрямку. В цій битві безпосередньо з обох боків взяло участь понад 3 млн. військових, до 22 тис. гармат і мінометів, близько 3 тис. танків, понад 2 тис. літаків. Бої розгорнулися у смузі близько 1000 км завширшки та понад 350 км углиб. За часом битва тривала майже 7 місяців – з 30 вересня 1941 р. до 20 квітня 1942 р.

Наступ на московському напрямку нацисти готували як «генеральний», вирішальний. Для нищівного удару по радянських військах, які стояли на шляху до Москви, командування вермахту і союзних Німеччині армій зосередило у трьох ударних угрупованнях три польові армії, три танкові групи і велику кількість частин підсилення. Проте воно не змогло досягти вирішальної переваги у силах і засобах, необхідної для досягнення гарантованого успіху (як відомо, за військовими канонами це співвідношення у силах і засобах наступаючих відносно оборонців складає 3 до 1). Завдяки неймовірним зусиллям

війська вермахту підійшли до околиць Москви, однак їм усе ж не вдалося досягти задуманого – захопити столицю СРСР. Червона армія спромоглася стримати натиск противника, а 5 грудня на широкому фронті силами трьох фронтів перейшла у контрнаступ. Контрнаступ під Москвою переріс у загальний наступ Червоної Армії по всьому радянсько-німецькому фронту.

На мій погляд, немає потреби розкривати склад сил і засобів сторін, який змінювався з часом, та конкретний хід проведених операцій. Стисло зазначу лише підсумки битви під Москвою.

У ході битви німецькі війська зазнали відчутної поразки. Внаслідок контрнаступу і загального наступу Червоної Армії вони були відкинуті на 100–250 км. Повністю були звільнені від окупації Московська, Тульська і Рязанська області, багато районів Калінінської, Смоленської та Орловської областей. Проте слід зауважити наступне. Радянським військам не вдалося розгромити групу армій «Центр», а противник зумів зберегти фронт і Ржевсько-Вяземський плацдарм. Червона Армія зазнала значно більших втрат, ніж війська противника. Особливо в результаті невдалого наступу у котлі під Вязьмою. Таким чином, вирішення питання про володіння стратегічною ініціативою було перенесене за часом до літньої кампанії 1942 р., яка, як відомо, виявилася вкрай невдалою для радянської сторони. Тоді ініціатива знову повністю перейшла до військ Німеччини та її союзників, а над СРСР постала нова загроза повної поразки у війні.

Поразка під Москвою стала цілковитою несподіванкою для нацистської Німеччини. Кілька слів про її причини. Було б відвертим спрощенням пояснювати провал німецького наступу лише одним фактором «суворої російської зими», яка, на думку багатьох західних дослідників, стала «союзником» Червоної Армії. Причин такого підсумку битви було багато. І одна з них полягає в тому, що СРСР мав великий економічний потенціал і зумів швидко перевести економіку на «військові рейки», причому певною мірою завдяки допомозі країн Заходу, яка почала надходити за програмою ленд-лізу. Інша – у величезному людському ресурсі Радянського Союзу, керівництво якого не рахувалося з колосальними втратами і могло їх швидко відновити. Не слід ігнорувати і той бойовий досвід, який набули радянське командування і війська у боротьбі з ворогом, зокрема знання про сильні і слабкі сторони противника. Ну і, звичайно, невідповідність німецької армії до дій в умовах суворого клімату, особливо взимку. Були серйозні прорахунки, а можливо, й певний авантюризм німецького керівництва та військового командування, які звикли лише перемагати. Одним із найбільших прорахунків нацистів став розрахунок на неміцність радянської держави та її тилу. Їх сподівання щодо виникнення потужних національних і соціальних рухів, спрямованих проти сталінського режиму і які сприятимуть розвалу СРСР, не виправдалися. Отже, німці під Москвою «отримали щигля», і досить болююча.

На мою думку, слід погодитись із висновком, згідно з яким розгром німецьких військ під Москвою визнано початком докорінного повороту у ході війни. Те, що був похований гітлерівський план «бліцкригу» («блискавичної війни»), а також розвіяний міф про непереможність гітлерівської армії, – цілком відповідає

дійсності. Внаслідок поразки гітлерівське командування було змушене перейти до стратегічної оборони на усьому радянсько-німецькому фронті. Був підірваний її військовий престиж і, певною мірою, моральний дух німецької армії, яка розраховувала на швидку кінцеву перемогу. Відразу після поразки під Москвою перед нацистами гостро постали проблеми перегляду планів війни, мобілізації нових людських ресурсів, збільшення виробництва військової техніки та озброєння, переорієнтації всієї економіки на тривалу війну на радянсько-німецькому фронті – вирішальному фронті Другої світової війни.

Разом з тим перебільшувати значення битви під Москвою, на мою думку, теж не слід. До, власне, докорінного перелому у війні було ще далеко. Співвідношення сил і потенціалів воюючих сторін ще суттєво не змінилося на користь СРСР. Не можемо стверджувати і те, що в результаті цієї поразки німецька армія втратила свою могутність і віру у перемогу у війні. Як засвідчили подальші події, битва під Харковом у травні 1942 р., розгром військ радянських фронтів Південно-західного напрямку дозволили німцям ще довго володіти стратегічною ініціативою та успішно розвивати наступ у напрямку Сталінграда та Кавказу. І вже потім були Сталінградська битва і битва на Курській дузі, які безпосередньо створили сприятливі умови для здійснення планів щодо звільнення України від нацистів.

Людмила Герасименко: Як продовження того, про що казав Ростислав Іванович, я б хотіла зупинитися на питанні про Сталінградську битву і її наслідки для України.

Битва на берегах Волги почалась у край важких для радянських військ умовах. Німецькі війська влітку 1942 р. проривалися до Волги в районі Сталінграда, намагаючись захопити цей великий промисловий центр і важливий вузол комунікацій, що зв'язував Кавказ із Центром і підприємствами Уралу.

Слід зауважити, що в директиві Гітлера № 41 від 5 квітня 1942 р. Сталінград не оцінювався як важливий стратегічний об'єкт. У ній не було вимоги здобути Сталінград за будь-яку ціну, вказувалося тільки на необхідність повернути всі сили групи армій «А» на південь з метою взяти Ростов-на-Дону, форсувати в нижній течії Дон і наступати на Кавказ. Група армій «Б» мала вийти на рубіж Дону. Інакше кажучи, стратегічне забезпечення «походу на Кавказ» обмежувалося обороною на рубежі верхньої та середньої течії Дону без великих операцій на схід чи північ від нього.

Тільки 23 липня в директиві № 45 Гітлер ставить нове завдання: «Група армій «А» (під командуванням генерал-фельдмаршала Вейхса) повинна завдати удару по Сталінграду, розгромити наявне там угруповання частин Червоної Армії, захопити місто, а також перерізати перешийок між Доном і Волгою». Усвідомивши, що від наслідків битви під Сталінградом залежить доля наступальних планів усієї літньої кампанії 1942 р., гітлерівське командування розпочало підтягувати туди нові сили. Якщо перший наступ на Сталінград ворог вів силами 6-ї армії, то вже через тиждень він зняв із кавказького напрямку і кинув під Сталінград 4-у танкову армію. В серпні – жовтні 1942 р. прибули також 8-а італійська, 3 та 4-а румунські армії. На Кавказі лишилися

тільки дві армії – 17 і 1-а танкова. Так відбувся перерозподіл сил між «головним» – кавказьким і «забезпечувальним» – сталінградським напрямками.

Щоб перешкодити виходу противника до Волги, Ставка ВГК зі свого резерву направила на Дон 62, 63, 64-у загальновійськові армії. З цих військ та 21 і 8-ї повітряних армій, які відійшли на Дон, на базі польового управління скасованого Південно-Західного фронту 12 липня 1942 р. було створено Сталінградський фронт. Однак включені до його складу резервні армії мали великий некомплект в особовому складі і в озброєнні. Всього на 20 липня Сталінградський фронт мав 38 дивізій. З них лише 18 укомплектованих, у шести було від 2,5 до 4 тис. бійців, а 14 – фактично небоєздатні. В другій половині липня до складу фронту влилися залишені в його смузі 28, 39, 57-а армії та Волзька річкова флотилія. Ставка ВГК безперервно посилювала війська Сталінградського фронту.

Гітлерівці будь-що намагалися захопити Сталінград. Радянські війська відходили під натиском сил, що чисельно переважали. Використовуючи свою чисельну перевагу, ворог рвався до Волги. Протягом місяця на підступах до Сталінграда точилися запеклі бої. В районі Вертячого їм удалося закріпитися на лівому березі Дону. З 15 по 20 серпня в смузі 62-ї армії розгорнулися жорстокі бої. Долаючи опір радянських наших частин та з'єднань, німецькі війська 21 серпня все ж розширили захоплений плацдарм до 45 км. Сконцентрувавши на ньому 6 дивізій, близько 300 танків, велику кількість артилерії, ворог 23 серпня при підтримці авіації завдав удару в напрямі Вертячий–Бородін. Частини 62-ї армії не змогли стримати цей шалений натиск і відійшли на північ. Це був найтяжчий день для захисників Сталінграда. Танкові частини 6-ї німецької армії прорвалися до Волги в районі селища Ринок і відрізали 62-у армію від решти сил фронту. Для допомоги частинам і з'єднанням цієї армії та закриття прориву, крізь який німці рушили до міста, командування Сталінградського фронту військами 63, 21 і 1-ї гвардійської армій спрямувало ряд ударів по ворожому угрупованню з півночі.

13 вересня почався штурм Сталінграда. Особливо запеклі бої розгорнулися в напрямі Мамаїв курган. Він багато важив для обох сторін. Хто володів ним, у того, мов на долоні, було місто, Волга та переправи. Однак німецькі війська знайшли слабе місце в обороні – вони прорвалися до Волги на рубежі 62-ї та 64-ї армій у районі Купоросного. Це ускладнило становище військ 62-ї армії, відрізаних від основних сил фронту з півночі і півдня. Переправа військ і боеприпасів для цієї армії практично була неможливою. Для допомоги 62-й армії було здійснено кілька контрударів. Унаслідок активних дій радянських військ намагання ворога заблокувати 62-у армію зазнали краху. На кінець жовтня йому вдалося перенести центр бойових дій у район заводів. Особливо запеклі бої тривали на території заводу «Червоний Жовтень». Фашистське командування вважало падіння цього останнього бастиону оборони на Волзі здобуттям Сталінграда.

14 жовтня 1942 р. Гітлер підписав оперативний наказ № 1 головного командування сухопутних військ про перехід до стратегічної оборони на всьому радянсько-німецькому фронті. Цим фактично було визнано провал планів літньої кампанії вермахту. Однак у районі Сталінграда наступ не при-

пинився. Цей день був одним із найважчих за весь період оборони на Волзі. Вранці, після жорсткої артилерійської і авіаційної підготовки, противник перейшов у наступ. Протягом місяця тривали кровопролитні бої за кожний метр волзької землі. Натиск ворога поступово згасав. 11 листопада німецькі війська востаннє спробували оволодіти містом. Ціною величезних втрат їм вдалося на вузькій ділянці дійти до Волги, розсікти 62-у армію на три частини і у районі заводу «Барикади» відрізати від неї 138-у стрілецьку дивізію. Проте це був останній успіх німців.

Головне угруповання німецьких військ, що діяло в районі Сталінграда, зазнавши відчутних втрат, змушене було перейти до оборони. 18 листопада 1942 р. для радянських військ закінчився оборонний період. Сталінград вистояв. У виснажливих боях наступальні можливості німецької армії були вичерпані повністю.

На лівому березі Волги скупчувалися свіжі військові з'єднання і частини – розпочалася підготовка до контрнаступу і розгрому гітлерівців під Сталінградом. Метою контрнаступу було оточення і ліквідація ворожого угруповання в районі Сталінграда. Контрнаступ мав здійснюватися силами трьох фронтів – Південно-Західного (М. Ватутін), Донського (К. Рокоссовський) і Сталінградського (А. Єременко). Співвідношення сил на Сталінградському напрямі перед контрнаступом було таким:

<i>Сили і засоби</i>	<i>Німецькі, румунські, угорські та італійські війська</i>	<i>Війська трьох радянських фронтів</i>
Чисельність військ	1012 тис.	1103 тис.
Гармати і важкі міномети	10,3 тис.	15,5 тис.
Танки і САУ	675	1463
Бойові літаки	1216	1350

Отже, вирішальної переваги радянські війська не мали. Успіх наступу забезпечувався зосередженням сил на ударних напрямках за рахунок послаблення другорядних ділянок фронту.

19 листопада 1942 р. Червона Армія перейшла у наступ. 23 листопада частини 26-го і 4-го танкових корпусів оволоділи Калачем, а 24 листопада стрілецькі війська 5-ї танкової та 21-ї армій Південно-Західного фронту в районі Розпопинської розгромили оточені угруповання румунських військ. У полон було взято 27 тисяч солдатів і офіцерів, три генерали. 100 годин наступу вистачило військам двох фронтів – Південно-Західного та Сталінградського, щоб завершити оперативне оточення великої групи з'єднань і частин противника. 24 листопада почався наступ радянських військ проти оточеного угруповання. На п'яту добу наступу в оточенні опинилися 22 дивізії ворога чисельністю до 330 тис. солдатів та офіцерів. Спроби деблокування оточених військ не вдалися, радянські війська розгромили на Дону італійську і румунську армії і відкинули 4-у німецьку танкову армію на 200 км. від Сталінграда.

Гітлерівське командування вживало відчайдушних заходів, аби допомогти оточеним. Та кілька ударів іззовні були безуспішними. Пересвідчившись, що малими силами не зарадити, воно починає в районах Котельниковського

й Тормосина концентрувати значне угруповання військ під командуванням генерала Манштейна. Вже 12 грудня звідси здійснила спробу пробитися та деблокувати оточених броньована армада 4-ї танкової армії Гота, однак вона наштотхнула на запеклий опір 51-ї армії. Щоб уникнути оточення групи армій «А», німецьке командування санкціонувало їх відхід із Північного Кавказу. В січні 1943 р. оточене угруповання під командуванням фельдмаршала Ф. Паулюса було ліквідоване.

Сталінградська битва завершилася 2 лютого. Від початку контрнаступу ворог втратив убитими, пораненими і полоненими понад 800 тис. солдатів та офіцерів. Були повністю знищені 32 дивізії і три бригади. Німеччина оголосила триденний траур у зв'язку із загибеллю 6-ї армії.

Контрнаступ радянських військ, який розпочався 19 листопада, створив умови для визволення України з-під німецької окупації. Наступ від Сталінграда переріс у загальний. У січні 1943 р. війська Волховського і Ленінградського фронтів відвоювали смугу території вздовж південного берега Ладозького озера і прорвали блокаду міста. 2 лютого Воронежський фронт розгорнув наступ на Курськ і Харків.

Перемога під Сталінградом мала велике історичне значення:

- вона поклала початок докорінного перелому в ході Другої світової війни;
- розгром ворога завдав удару по військовій машині третього рейху, престижу німецької армії, моральному духу вермахту;
- почався загальний наступ радянських військ від Ленінграда до Кавказу;
- було завдано удару по фашистському блоку загалом. Японія і Туреччина відмовилися вступити у війну проти СРСР. Керівництво Румунії та Італії (їх армії були серед тих, хто був розгромлений під Сталінградом), а також Угорщини і Фінляндії почали шукати виходу із війни;
- поразка німецьких військ та їх союзників стала могутнім імпульсом для антинацистського та національно-визвольного рухів, сприяла консолідації сил антигітлерівської коаліції.

Ірина Васильєва: Перебуваючи на передовій ідеологічного фронту, щодня зустрічаючись і тісно контактуючи з представниками різних верств населення з різних регіонів України, які є відвідувачами музею, а також гостями нашої держави, ми маємо можливість моніторингу їх настроїв, поглядів, готовності сприйняти ту чи іншу інформацію. Результатами можемо поділитися.

Якщо говорити про передумови звільнення України і серед них провал "бліцкригу", слід зазначити, що тріщину цей план зазнав уже під час тривалих оборонних боїв 1941–1942 рр., у тому числі й українських міст Києва, Одеси, Севастополя.

А безпосередню перемогу під Москвою разом із представниками інших народів виборювали у лавах Червоної Армії і уродженці України. Тільки у складі військ Південно-Західного фронту, який брав участь у Московській битві, ми нарахували 8 дивізій, що були сформовані у липні-серпні 1941 р. на

території Харківського та Одеського військових округів. Серед 114 Героїв Радянського Союзу, удостоєних звання за бої під Москвою, 32 (а це понад 28%) – українці, вихідці з України або такі, хто офіційно був записаний як росіянин, але етимологія прізвища (Кашуба, Кондратюк, Лавриненко, Мойсєнко) кажує на те, що за походженням вони так само є українцями.

Багато наших земляків наближали день звільнення своїх міст і сіл, а тим самим своїх рідних та близьких: батьків, дружин, дітей від гітлерівського поневолення у боях під Сталінградом і на Курській дузі.

Відомо, що з України було мобілізовано понад 7 млн. громадян, що становило майже 23% особового складу Збройних сил СРСР. Серед генералів та адміралів періоду війни – близько 300 представників України. Маршали і генерали українського походження очолювали більше половини з 15 фронтів, що діяли в роки війни.

До 65-річчя цієї події в музеї було відкрито виставку "Війна. Документ. Пам'ять. Маловідомі сторінки". Завданням виставки, створеної на основі першоджерел Центральних і обласних архівів України та документів фондової колекції музею, стала репрезентація деяких маловідомих фактів історії України, багато з яких і сьогодні мають неоднозначне чи суперечливе трактування.

Деякі розділи виставки торкаються проблем, що виникли саме з вигнанням гітлерівських окупантів з української землі. Серед них "робота польових військкоматів" та "трагедія народів Криму".

Першому питанню буде присвячено виступ моєї колеги Л.В. Рибченко. Хочу торкнутися музейного аспекту цієї проблем. Відвідувачі виставки зможуть побачити сповіщення про загибель мешканців одного села. Це с. Деріївка на Кіровоградщині. Усього за роки війни загинули і не повернулися до рідних домівок 448 сельчан. Але представлені на виставці "похоронки" незвичайні. В графі "місце поховання" зазначено "сільський цвинтар с. Деріївка". І таких документів аж 64. 286 деріївців були призвані польовим військкоматом відразу ж після визволення села, а 64 з них загинули в боях поблизу рідного села і поховані в рідній землі. Не підготовлені, не навчені, погано озброєні, вони були кинуті у бій спокуювати провину перебування на окупованій території.

Зі спілкування з відвідувачами музею зрозуміли, що багато наших співгромадян навіть не знали про такий факт. Із цього робимо висновок, що ми на правильному шляху.

Мало поінформоване наше суспільство і про трагедію народів Криму, що прийшла з вигнанням навесні 1944 р. з півострова німецьких окупантів та їх союзників. А точніше сказати: дезінформоване. Стійким є стереотип, що кримськотатарський народ – це зрадник, поглічник загарбників, за що і отримав справедливе покарання. Так, російські тележурналісти, що завітали до нас на відкриття виставки, доводили нам, що акція примусової депортації кримських татар була своєчасною і не могла бути відтермінована навіть на декілька годин (про дні вже не йшлося). Стверджувалося, що своєю підтримкою окупантів вони начебто заважали визволити Крим. На жаль, проведений із цими журналістами «лікнеп» результатів не дав. Є категорія людей, які

чують, бачать і розуміють тільки те, що хочуть, і так, як вони хочуть. Ті ж, хто хотів отримати нову об'єктивну інформацію, дізналися під час огляду експозиції, що Постанова ДКО про депортацію була підписана 11 травня 1944 р., тобто після визволення Криму, а діяти почала ще пізніше – 18 травня 1944 р. На виконання цього документа протягом травня-червня 1944 р. з Криму було депортовано 188 тис. татар, 20 тис. греків, 20 тис. вірмен, 17 тис. болгар. Це були переважно люди похилого віку, жінки, діти.

Відомо, що під час війни до лав Червоної Армії було призвано значну кількість кримських татар. Багато з них звитяжно билися з ворогом на фронті, були відзначені урядовими нагородами, навіть найвищими. Але й це не захистило їх родини від трагедії депортації. Навіть двічі Герой Радянського Союзу відважний льотчик Амет-Хан-Султан не зміг добитися для своїх батьків права залишитися в рідному домі. За допомогою командувача 8-ї повітряної армії генерала Т. Хрюкіна він отримав дозвіл для своїх батьків оселитися в Краснодарському краї. На виставці представлені "похоронки" на татарських воїнів з відмітками кримських райвійськкоматів про неможливість вручити їх родинам через те, що вони депортовані і є спецпоселенцями у віддалених регіонах країни.

Тепер щодо четвертого питання, що пропонується до обговорення, – свята 28 жовтня.

Радянська влада, що повернулася на терени України, не була лагідною ні до, як тепер кажуть, її титульної нації – українців, ні до корінного народу крайнього півдня України – кримських татар, ні до народів, що ми відносимо до національних меншин, – греків, вірмен, болгар. Зважаючи на це, назвати 28 жовтня 1944 р. Днем визволення України і дати йому статус національного свята не можна. У зв'язку з цією датою можна говорити про вигнання гітлерівських окупантів та їх союзників з української землі. Українці були врятовані від фізичного винищення нацистами. Але повного визволення не прийшло. Свободу і незалежність Україна отримала лише через 47 років.

День 28 жовтня може бути днем пам'яті за тими великими жертвами, яких зазнав наш народ у цій війні. Адже ми кажемо, що безповоротні втрати населення України становлять від 8 до 10 млн. осіб. І хай буде у нас такий день, коли ми їх згадаємо й пом'янемо.

Віктор Коваль: Мене особисто більше цікавить питання про внесок України у перемогу. Вважаю, що цей внесок був вирішальний.

Уся могутність Радянського Союзу, з якою він почав війну, була збудована на базі України, промислова база СРСР – це насамперед промислова база України (Донбас, Харків). Це одна із складових частин того економічного внеску, який зробила Україна у майбутню перемогу. Треба нагадати, що 70% енергетики Радянського Союзу перед вступом у війну давав Донбас. Тоді нафтодобувна промисловість не була розвинена, вважали, що Баку вичерпався. Україна була основною базою енергетики в країні, основою всього того, що будувалося в країні. Далі Україна була і основною продовольчою базою країни. Сумарно, Росія мала від України більше, ніж Великобританія від Індії за часів панування над нею.

Якби Україна встояла у 1917–1920 рр., то, мабуть, не було б більшовизму і не було б Гітлера при владі в Німеччині, тому що це було дзеркальною копією того, що відбулось у Радянському Союзі і реакція на події в Росії. Не було б цієї реакції, Гітлер і гітлеризм не виникли б. Не було б і Другої світової війни, не було б і цього круглого столу з питань історії Другої світової війни. Вся історична вина падає на Росію, на більшовизм, на комунізм, на Леніна і Сталіна, на всю цю страхітливую машину, яка зародилася в 1917 р. Голова її зародилася раніше, а в 1917 р. почала реалізуватися і, зрештою, призвела до тих трагедій, які сталися і які зламали нормальний хід історії. Це мене найбільше цікавить.

Щодо питання про те, чи слід визнати 28 жовтня державним святом, днем визволення всієї території України від німецьких загарбників, то тут є дві сторони – одна фактична, друга – юридична. Про фактичну сторону. Свого часу Всеволод Клоков, який працював у відділі історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії, вивчивши документи, дослідив, що 28 жовтня – це неправильна дата, а радше штучна. Однак за постановою ЦК 28 жовтня слід було вважати офіційною датою звільнення території України. А тепер юридична сторона. Річ у тім, що тут йдеться про Закарпаття. А Закарпаття за угодою з Чехословаччиною перейшло до СРСР тільки 29 червня 1945 р. Отже, дату визначено, але, на мій погляд, відштовхуватися від цієї дати не варто – ні фактично, ні юридично вона не виглядає такою важливою.

Віктор Король: Визволення України – це не така вже і досліджена сторінка з погляду того, якою ціною ми здобули перемогу і на Лівобережжі, і на Правобережжі. Я зупинюся на питанні про визволення Лівобережної України, і зокрема, визволення Києва. Я детально вивчав цю тему, зустрічався з фронтовиками під час зйомок фільму «Окопна правда живої сили» і «Ціна перемоги». Я, зокрема, знайомий з героєм Радянського Союзу, який був учасником цієї героїчної і трагічної сторінки Петром Брайком, який був командиром одного із з'єднань Ковпака і також розповідав про цю битву за Дніпро. Дотепер цей період у нас заангажований. У військовій літературі відсутні статистичні дані про наші втрати і про ці бої. Вже вийшло третє видання історико-статистичного дослідження «Гриф секретности снят» під редакцією російського генерал-полковника Кривошеєва. У книзі наявний матеріал про битву за Київ, але в контексті періоду з 3 по 13 листопада, за період Київської стратегічної наступальної операції, даються безповоротні втрати 6491 людей. Це і вся битва за Дніпро у солідному виданні, на яке посилаються наші військові і цивільні історики. У виданні зовсім немає інформації про Київську оборонну операцію, яка проходила вже після звільнення Києва – з 13 листопада до 23 грудня 1943 р. А це виявилось результатом того, що радянське командування спочивало на лаврах і вчасно не передбачило контрнаступу німців, у військах після взяття Києва панувала ейфорія і розслабленість. Манштейн, один з найталановитіших німецьких воєначальників, скористався цим і завдав контрудар, завдяки чому 19 листопада знову було захоплено Житомир і ледве не захоплено Київ.

Головний момент битви за Дніпро – це бої на Букринському плацдармі. Радянські війська вийшли до Дніпра від Запоріжжя до Лоева на фронті близько 750 км. Це була дуже масштабна операція, і в ній мали місце численні прояви як героїзму, так і трагізму. Війська Центрального фронту (командувач – Рокоссовський) на півночі наступали успішно, особливо 60-та армія генерала Черняхівського, блискучого воєначальника. Вони захопили плацдарм 22 км по фронті і, спираючись на дії 60-ї армії Черняхівського і 13-ї армії Пухова, наступали на Київ разом із Воронежським фронтом (1 жовтня 1943 р. перейменованій на 1-ий Український фронт), яким командував Ватутін. Отже, логічно було наступати або разом, або віддати ініціативу Центральному фронту, тому що вони вже захопили плацдарм на правому березі Дніпра. На жаль, цього не відбулося. Коли Рокоссовський з такою пропозицією телефоном звернувся до Сталіна, Верховний головнокомандувач відповів, що Ватутіну, Хрущову і Жукову на місці видніше, і наступ на Київ відбувався із явно не дуже вигідного плацдарму – Букринського. Німці добре підготувалися до оборони, очікуючи саме там форсування і наступу Червоної Армії. Загальна перевага у силах і засобах була на боці наступаючих військ, але цю ділянку обороняв досвідчений воєначальник генерал-полковник Гот, який на Курській дузі своїми танками прорвав усі три лінії оборони радянських військ.

Слід пояснити, чому радянські війська так довго зосереджували свої головні сили саме на Букринському плацдармі і в результаті так і не досягли успіху на цьому напрямку. Форсування Дніпра почалося 22 вересня, всього було 16 понтонів. Ці 16 понтонів можна було ефективно використати під час форсування Дніпра, тим більше, що німці завчасно вирубали місцеві ліси, були вивезені або спалені човни. А головне, тили Воронежського фронту відстали на кілька діб на момент виходу наших військ до лінії Дніпра. Про це пише у своїх спогадах М. Хрущов, зокрема про те, як там викинули десант із кількох тисяч людей, який потрапив у води Дніпра і зазнав великих втрат. Отже, повітряний десант використали вкрай неефективно. І, звичайно, значну перешкоду для форсування військ становили оборонні споруди німців на правому березі.

Не будемо забувати таку сторінку боїв на Букринському плацдармі, як роль штрафбатів, які одними з перших форсували Дніпро в районі Букрина, роль польових військкоматів. Усього було мобілізовано близько 300 тис., і доля цих людей по сьогоднішній день невідома. Київський міський клуб «Пошук» цими питаннями займався, і ми разом з Героєм України Сікорським і Бойком відкривали пам'ятник на Букринському плацдармі біля села Дівички. Тоді мені один сивочолий полковник, підвівши до води, сказав, що тут щовесни вимивас кісточки наших воїнів, які так і не поховані. То як же ми шановуємо пам'ять цих людей? Ця проблема до цього часу не вирішена.

Ще одна проблема. В техніці була явна перевага радянських військ. Проте не треба забувати, що в перші години переправи було лише близько 30 легких танків і один середній танк Т-34 лейтенанта Сагайдачного, тобто тили не підтягнули, і солдати прийняли на себе весь удар моторизованих

есесівських дивізій. Це героїчна і трагічна сторінка нашої історії, про неї треба писати, досліджувати на дисертаційному рівні.

Відзначу, що не був забутий досвід громадянської війни, хоча плеяда нових воєначальників підросла і воювала непогано, та все ж таки давалася взнаки та міфологізація досвіду громадянської війни. Радянські війська зазнавали таких втрат, бо не було достатньої кількості талановитих і досвідчених полководців, вони виростали в ході війни і свого досвіду набували під час цих боїв. Не будемо забувати і те, що Гітлер напередодні війни, коли деякі німецькі воєначальники виступали проти нападу на Радянський Союз, сказав, що *80 % командних кадрів знищено, Червона Армія обезголовлена і треба воювати, доки кадри не вирости знову*. Кривава битва за Дніпро – це наслідок усіх попередніх довоєнних років, зокрема початку 40-х.

Виникає ще проблема військовополонених, коли ми говоримо про битву за Дніпро. Німці відлустили 277 тис. військовополонених, яких захопили під Києвом у вересні 1941 р. Більшість їх в умовах окупації жили по своїх домівках, працювали на себе і на свою сім'ю. З приходом радянських військ усі поголовно були мобілізовані польовими військкоматами. І коли відбувалася битва за Дніпро, їх мобілізували і кинули в бій першими, щоб вони своєю «вину спокутували кров'ю». Як і 300 тис. мобілізованих – далеко не всім із них було 17–18 років, були ще менші, а це генофонд нації. Слід відмітити, що в Росії таких польових військкоматів не було, а ніхто ж не піднімає цю проблему: ні Інститут історії України, ні історичний факультет Національного університету Шевченка, ні інші наукові установи та навчальні заклади.

За подвиги у битві за Дніпро 2438 солдатів, офіцерів і генералів стали Героями Радянського Союзу. Треба відзначити і українських полководців, таких як Москаленко, Рибалко, які непомітно перекинули 38-у армію під Лютіж, 3-ю танкову армію тощо. Але насамперед треба говорити про тих невідомих героїв, у яких забрали найдорожче – життя, бо, як казав Рокоссовський: «Офіцера треба ростити 18 років, а втратити через дурість командира можна за одну секунду». І битва за Дніпро це яскраво ілюструє. Ще є очевидці, тому цю проблему треба піднімати. Отже, є ще багато проблем, які торкаються визволення Лівобережної України, які треба порушувати регулярно, бо інформації, учасників і живих свідків тих подій з кожним днем стає менше.

Анатолій Чайковський: У мене складається таке враження, що ми взяли такий негативний крен – усе, що було – це було погано. От Віктор Король називає кількість мобілізованих 300 тис., і складається таке враження, нібито всі ці тисячі загинули ледь не в один день. Я погоджуюся, що потрібно розібратися з польовими військкоматами, і теж правильно було сказано про те, що 277 тис. людей уже служили в кадровій армії, був великий досвід військової підготовки. Тому, говорячи про ці всі речі, треба глибоко проаналізувати наявну інформацію і зрозуміти, чи це була система, чи це були випадки, чи окремі факти. Якщо це була система, то треба доказово про це говорити, якщо окремі випадки – то також це висвітлювати.

А тепер безпосередньо про ті моменти, на яких я хотів би зосередити увагу присутніх. Зовсім недавно в одній газеті я прочитав статтю одного

автора, в якій ішлося про те, що Україну здали за 13 місяців, а визволяли 24 місяці, і без будь-яких коментарів. Я б хотів дещо прокоментувати, нагадати про деякі, можливо, загальновідомі або забуті речі. По-перше, фактори, які визначали те, що 13 місяців Україна була окупована. Німецько-фашистський блок напередодні Великої Вітчизняної війни нараховував 7 країн: Німеччина, Угорщина, Румунія, Словаччина, Болгарія, Італія, Іспанія. 12 країн гітлерівська Німеччина вже окупувала, і вони працювали на Німеччину. На початку війни термін окупації цих країн складав десь місяць, у той час коли на території України йшли кровопролитні бої протягом 13 місяців. Я не буду нагадувати, де ці бої відбувалися. Нагадаю, що напередодні війни була спроба домовитися про колективну безпеку, але за участю США, Англії, Франції цього не було зроблено і, зрештою, Радянський Союз залишився сам на сам проти величезного німецько-фашистського блоку. Це також історичний факт. Світовий капітал підштовхував ці країни до війни проти СРСР – це також факт, тому не випадково, коли Німеччина напала на СРСР, то Черчилль із радістю вигукнув: «Ми врятовані». Я думаю, всім зрозуміло, що він мав на увазі.

Можна говорити про те, що напередодні війни, у перший і в другий рік війни з боку вищого радянського і партійного керівництва було допущено ряд помилок. Я не буду їх перераховувати, вони загальновідомі, але слід визнати, що вони серйозно вплинули на хід війни і, зокрема, на окупацію України. Але я хотів би сказати і про інше. Зараз ведуться запеклі дискусії про так званий превентивний удар з боку Радянського Союзу по Німеччині. На мій погляд, історик не повинен висловлювати якісь домисли, він повинен спиратися на конкретні факти і конкретні документи. Так от, якщо не посилатися на Резуна і деяких інших авторів, то документальних підтверджень про те, що СРСР готувався завдати першого удару по Німеччині нема і тому навряд чи можна робити якісь свої домисли.

Ну і щодо питання, чому вдалося окупувати Україну за 13 місяців. Як би там не було, але на території СРСР, в тому числі і на території України, діяла п'ята колони. І як не прикро про це говорити, але потужною силою п'ятої колони, в першу чергу на Західній Україні, була ОУН. Я думаю, що фактів, які говорять про те, що ОУН дійсно співпрацювала з гітлерівською Німеччиною, більш ніж достатньо, і ті, хто це заперечують, дотримуються такого принципу: чим більше фактів, тим гірше для тих фактів. Щодо 13 місяців, то хотів би сказати наступне: не дай Боже, сьогодні виникло б щось подібне, то виникає питання, за який би час окупували Україну? Думаю, вистачило б декількох днів.

А тепер стосовно 24 місяців визволення. Я хотів би нагадати, що радянсько-німецький фронт складав 4,5 тис. км. Якщо говорити, власне, у межах України, то це десь близько 1 тис. км. На цій ділянці перебувало понад 40% сухопутних сил вермахту, маються на увазі мотопіхотні і піхотні дивізії, а також більше 70% танків, САУ, артилерії, авіації і т.ін. Це говорить про те, що гітлерівська Німеччина надавала великої ваги утриманню України і робила все можливе, щоб цей бар'єр біля Дніпра був недоступний. За законами війни

ті, хто наступають, втрачають щонайменше втричі більше, ніж ті, хто обороняється, тому, звичайно, втрати радянських військ у цьому випадку були набагато серйознішими, ніж у німців. Але з тих 9 млн., які втратила Україна в ході війни, понад 60% складала втрати мирного населення. Чому в Західній Україні Радянська Армія так повільно просувалася вперед? Я би не хотів драматизувати цю ситуацію, але факти говорять про те, що ОУН і УПА, особливо після того, коли була визволена територія України чи велись наступальні бої, робила все від себе залежне для того, щоб зупинити просування Радянської Армії.

Василь Шевчук: Вважаю, що проведення круглого столу з обговорюваної теми має актуальне значення. Воно посилюється тим, що запропонована тема пов'язана із 65-ю річницею цих історичних подій, з Указом Президента України про всеукраїнське відзначення цієї дати. Необхідність наукового осмислення значення цієї події викликає потребу ще й тому, що в сучасному українському суспільстві існують різні, часом протилежні світоглядні підходи різних верств суспільства до оцінки причин і наслідків Великої Вітчизняної війни. Враховуючи таку ситуацію, висловлю свою точку зору на цю подію.

Розглядаючи стратегічний наступ Радянської Армії на Правобережній Україні, державно-військове керівництво, ймовірно, передбачало вигнати німецьких окупантів з території України до річниці Жовтневої революції і цим надихнути армію, зокрема воїнів Українських фронтів, прискорити визволення Правобережної України від німецьких загарбників. Із звільненої України радянські війська могли прямувати на Балкани через Угорщину, Австрію, Румунію і Югославію. З Білорусії частини Радянської Армії мали рухатися на Піренейський півострів через Польщу, Німеччину і, можливо, навіть через Францію.

На Україну, її потенціал, людські ресурси особливі розрахунки покладали обидві воюючі сторони. Ні сталінське, ні гітлерівське керівництво не мислило без України кінцевого успіху у війні. Через стратегічно важливе положення Україна неймовірно потерпала, розплачуючись і за гітлерівську агресію, і за згубні прорахунки сталінського керівництва.

Остаточне (у кінці жовтня 1944 р.) вигнання фашистських загарбників – безперечно, одна з найголовніших подій в історії республіки. Її визволення означало, по суті, відродження України як такої, що стала належати власному народові.

Разом з тим, на наш погляд, слід враховувати наявність в українському суспільстві неоднозначних оцінок наслідків війни. Тому варто уважніше підходити до твердження: «Визволення України від німецьких окупантів». Чи не варто у цьому контексті в науковій та суспільно-політичній літературі замість терміна «визволення» вживати термін «звільнення»? Оцінююче визначення «визволення» включає навіть відновлення демократичних засад державного і суспільного життя. Тим часом із приходом Радянської Армії і відновленням радянської влади в Україні частина населення відчула визволення, а тисячі людей зазнали репресій, переслідувань, примусових переселень тощо. Вра-

ховуючи таку ситуацію, доцільно оцінювати вигнання німецьких та інших окупційних військ із території України саме як звільнення України від окупантів.

Фактичні матеріали незаперечно свідчать, що із звільненням території України від німецької окупації відновлення радянської влади супроводжувалося посиленням репресивного тиску на місцеве населення. Відновлений сталінський репресивний апарат широко використовувався проти місцевого населення. Арешти, вбивства, конфіскації майна, масові депортації, запровадження системи заручництва – далеко не повний перелік форм і методів репресивного тиску на населення. Відоме розпорядження НКВС СРСР від 7 січня 1944 р. зазначало: «...усіх виявлених пособників на території України заарештовувати з конфіскацією майна і відправляти до Чорногорського спецтабору» (Красноярський край).

Аналізуючи події війни, не слід забувати, що певна частина національно свідомих українців за складної геополітичної ситуації спробувала реалізувати ідею української державності. За найновішими підрахунками, за весь час збройної боротьби під час Другої світової війни і післявоєнний період через УПА й підпілля ОУН пройшло понад 400 тис. осіб. Усі вони стали «ворогами радянської влади» і зазнали суворих репресій від «визволителів». Радянська влада таврувала людей, які не тільки боролися за незалежність України, але й висловлювали свої думки з приводу становища України в складі Радянського Союзу. А це – мільйони людей, які перебували на окупованій території України. За даними НКВС України, за період з лютого 1944 р. до 1 січня 1946 р. радянською військовою та адміністративною машиною було убито 103313 учасників УПА, 110785 – затримано, 15959 – заарештовано з наступними репресивними заходами щодо них.

Наслідки свого «визволення» відчували тисячі чоловічого населення, які в силу різних обставин перебували на окупованій німецькими загарбниками території. З приходом Радянської Армії до них стала застосовуватися жорстока форма мобілізації. Їх без належної підготовки у цивільній формі, майже без зброї кидали на фронт, на передову. На західних землях, щоб відправити на фронт чоловіків, влаштовувалися облави на місцевих мешканців. У перші дні звільнення території радянська влада у порядку помсти мобілізувала близько 300 тисяч чоловік, які перебували на окупованій території, і відправила на передові фронтові позиції, перетворивши їх на «гарматне м'ясо».

Більше того, радянська влада, звільнивши територію, стала розглядати українське населення як таке, що перебувало у зв'язках з ворогом. Підозрілими визнавалися усі дорослі люди, які тимчасово перебували на окупованій території. При складанні автобіографії влада вимагала відповіді на сумнозвісне, але обов'язкове питання: «Чи були Ви або Ваші родичі на окупованій території?». Від відповіді на це питання залежала подальша доля людини, її життя у суспільстві. В Україні у період з 1943 до 1957 рр. арештовано за зв'язки з ворогом 93690 осіб, більшість із них була знищена у концтаборах.

У складі Польщі опинилися споконвічні українські землі – Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшшя. На них залишилося понад 700 тис. укра-

інців. Після війни польська влада при підтримці Москви провела фактично жорстоку депортацію українців. Звичайно, радянське та польське керівництво не запитувало українське населення, чи бажало воно залишати свої місця проживання і обжиті оселі. Переможці не висловили претензій до польської сторони з приводу силової, здійсненої за допомогою війська, депортації близько 150 тис. українців з їх рідних земель до інших п'яти польських воєводств. Депортовані українці були зумисне розпорешені, у польських селах їх поселяли по 2–3 родини, до того ж і без прав повернення. З цих трагічних подій виникає питання: чи дійсно українське населення цих земель було «визволено»?

Із визволенням розпочалися масові депортації населення. Вони проводилися планово у великих масштабах. Світовій громадськості відомі депортації кримських татар, коли у травні 1944 р. 150 тис. татар влада насильницьким шляхом відправила в Узбекистан та кілька тисяч на шахти Підмосков'я, а ще тисячі були репресовані. Також були депортовані греки, вірмени, болгари. Разом із татарами їх було депортовано 225 тис. осіб, тисячі з них загинули під час перевезення та облаштування на нових землях.

Отже, 30 жовтня доцільно відзначати як день звільнення території України від німецьких окупантів і їх союзників.

Сергій Бутко: Всі фронтовики, всі, хто боровся проти нацистських загарбників у лавах Червоної Армії, є, безумовно, героями. Два моїх діди були фронтовиками Червоної Армії і проливали кров за свою Батьківщину, один із них загинув 9 травня 1945 р. у Берліні від кулі есесівця. Отже, фронтовики, всі борці з гітлерівськими окупантами в лавах Збройних сил СРСР як особистості дійсно визволили Україну. Проте треба чітко розрізняти людей – громадян Радянського Союзу, які *змушені* були брати участь у Другій світовій війні і зі зброєю в руках визволяти від окупанта свою Батьківщину, від Червоної Армії – Збройних сил СРСР, яка була інструментом і складовою Радянського Союзу.

СРСР був імперією і Україна відповідно – колонією. Це українська історична наука вже переконливо довела. Радянська Росія як спадкоємець Російської імперії впродовж трьох загарбницьких війн у 1919–1921 роках захопила Україну і насильно її приєднала до себе. Проте потужність українського національно-визвольного руху була така велика, що після поразки Української революції й розгрому української держави УНР більшовицька Росія змушена була маскувати колонію і назвати її УСРР (потім УРСР), тобто створити квазідержаву. Злочини комуністичного тоталітаризму проти українського народу настільки колосальні, що справедливо оцінені істориками та громадськістю як злочини проти людяності та геноцид. Згадаємо мегарепресії 20–50-х років ХХ ст., три голодомори, послідовну політику асиміляції української нації, співучасть СРСР у розв'язанні Другої світової війни тощо. Комуністичний режим «гідно подякував» фронтовикам за звільнення України та розгром гітлерівської Німеччини голодомором 1946–1947 рр. Факти злочинів армії СРСР на території України проти українського народу, які ми вже давно

знаємо і які названі учасниками круглого столу, мають системний характер і наочно доводять окупаційну суть повернення в Україну влади Радянського Союзу.

Нагадаємо, що це опосередковано відображено у Законі України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. № 376. У ньому засуджені «злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору, наслідком яких стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності». До речі, майже 9 млн. наших співвітчизників загинуло у Другій світовій війні, а частина істориків називає кількість жертв голодовбивства 1932–1933 рр. – до 10 млн.

Внаслідок усвідомлення злочинного характеру комуністичного тоталітаризму 3 червня 2009 р. з'явилася резолюція Парламентської асамблеї Організації з безпеки та співробітництва в Європі «Воз'єднання розділеної Європи: заохочення прав людини і громадянських свобод у регіоні в XXI ст.». У цьому документі дана чітка оцінка найбільш злочинних режимів Європи: «...у двадцятому столітті європейські країни випробували на собі два потужних тоталітарних режими, нацистський і сталінський, які несли з собою геноцид, порушення прав і свобод людини, воєнні злочини і злочини проти людства». Ці висновки авторитетної європейської організації, як я розумію, визнані нашою державою.

Таким чином, факт вигнання гітлерівських військ 28 жовтня 1944 р. з України можна однозначно оцінити тільки як заміну одного окупанта на іншого. Спроба відзначати цю подію як державне свято у незалежній державі Україна викликає методологічний конфлікт. Історичні факти можна аналізувати і відповідно оцінювати тільки за однією концепцією: 1) з позицій того, що український народ має право на власну самостійну державу і жити власним самостійним життям, а боротьба за це є справедливою національно-визвольною боротьбою; 2) з позицій того, що український народ та його етнічна територія є власністю будь якої Російської держави і повинен бути, у кінцевому рахунку, складовою російського народу та його держави. На науковому рівні спроба поєднати ці дві концепції викликає нерозуміння, а в політичній практиці представників української політичної еліти та держави створює умови для імперіалістичних кіл Російської Федерації не тільки плекати надії, а проводити активну політику щодо повернення втраченої колонії.

Отже, будемо послідовними. Конкретні особистості – фронтовики Червоної Армії, радянські партизани (які не заплямовані злочинами проти мирного населення та українського національно-визвольного руху), які боролися проти гітлерівських окупантів, є героями і повинні шануватися українською державою. Так само є героями вояки Української повстанської армії, члени Організації українських націоналістів та інших українських національно-визвольних організацій та формувань. Вони боролися за незалежність України проти всіх окупантів. Будь-яка тимчасова співпраця організацій та формувань українського національно-визвольного руху з будь-яким учасником Другої світової війни мала тимчасовий характер і служила тільки одній меті – наблизити визволення свого народу та створення власної незалежної дер-

жави. Бездержавний народ усі сусідні держави намагалися підкорити і зробити своїми відданими громадянами, але пригноблений не має жодних зобов'язань щодо будь-якого загарбника і змагається за своє існування та свободу. Єдиним справжнім учасником Другої світової війни від імені українського народу є тільки Українська повстанська армія, яка боролася за незалежність України. Рекомендуємо вигнання гітлерівських військ (або «звільнення») 28 жовтня 1944 р. з України, як і всі інші віхи Другої світової війни та участі у ній українців, відзначати з позицій незалежності української держави та безумовного пріоритету української національно-визвольної боротьби за її відновлення.

Людмила Рибченко: Я б хотіла зупинитися на проблемі радянських військових мобілізацій 1943 – початку 1944 років на території України.

Проблема радянських військових мобілізацій на території України під час її звільнення та участь місцевого поповнення у наступальних боях є надзвичайно важливою для розуміння суті подій минулої війни для України. Вітчизняні науковці звернулися до її вивчення лише у 1990-х роках. Частина з них жорстоке ставлення до мобілізованих з України вважає наслідком існуючого у той час у верхніх ешелонах влади стереотипу «українського зрадництва» і наполягає на визнанні діяльності «польових військкоматів» злочином проти українського народу. Інші – що дана проблема не має національного, або політичного забарвлення, а є складовою вивчення питання ціни перемоги. Великі втрати серед поповнення, з їхньої точки зору, пояснюються жорстоким опором противника, прорахунками й помилками радянського командування. Однак обидві сторони погоджуються у тому, що дана проблема потребує детального дослідження, залучення нових джерел, обґрунтованих узагальнених даних. До Вашої уваги пропонується стислий аналіз нормативних документів з проведення мобілізації, підготовлених на архівних документах Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації, який дає можливість більш глибоко розглянути цю проблему.

1943-й рік став вирішальним на радянсько-німецькому фронті, до зими була звільнена майже вся Лівобережна Україна. На її території відновився перерваний роками окупації процес радянських військових мобілізацій. Якщо у в 1941-му призов та мобілізація здійснювалися військкоматами, тепер армія отримала дозвіл самій проводити поповнення власних військ. Діав адресований ще 09.02.1942 р. командуванню Воронежського, Південно-Західного, Донського, Сталінградського та Закавказького фронтів, що готувалися до наступу після Московської битви, наказ Ставки ВГК № 089 «Про призов до Червоної Армії громадян, що мешкають на звільнених від окупації територіях». Згідно з ним мобілізації підлягали громадяни зі звільнених територій від 17 до 45 років з числа тих, хто раніше не призивався. Вони направлялися до армійських запасних стрілецьких полків (АЗСП), де за 15 днів здійснювалася їх бойова підготовка.

У довоєнному «Положенні про запасні частини воєнного часу сухопутних військ» термін навчання в АЗСП складав до 3-х місяців. Зрозуміло, що за

два тижні призовники не встигали опанувати навіть азів військової справи, тому за інструкцією Головного управління формування та комплектування Червоної Армії (Головупраформу) № М/1/188 від 29.01.1943р. вони повинні були одразу після свого призову направлятися не до армійських запасних полків, а до тилових запасних бригад існуючих на той час військових округів.

Щодо правил мобілізації військовозобов'язаного контингенту, який з різних причин опинився на окупованій території, то з розгортанням наступальних дій, процес його перевірки ставав більш формальним, а засоби використання на фронті – жорстокішими.

Якщо у 1941–1942 рр. для військовополонених й оточенців діяли сформовані армійські збірно-пересильні пункти та спецтабори, де відбувалася їх ретельна перевірка, то, відповідно до наказу начальника Головупраформу № 97/ш від 10.03.1943 р. «усіх військовослужбовців, які у свій час без опору здалися противникові у полон, або дезертирували з лав Червоної Армії й залишалися за місцем проживання на території, тимчасово окупованій німцями, або опинилися оточеними у місцях свого проживання, залишилися вдома й не прагли виходу до частин Червоної Армії, після швидкої перевірки терміново направляти до штрафних частин. До спеціальних таборів НКВС направляти лише тих осіб, на яких є серйозні дані для підозри їх у антирадянській діяльності».

Практичне проведення мобілізації відрізнялося від представленого на папері. Правилем стали мобілізації поповнення без огляду на жодні інструкції. Розпочавшись як вимушений захід, пов'язаний із непевною ситуацією на фронті, що потребувала негайного поповнення військ, радянські військові мобілізації зі щойно звільнених територій перетворилися на невід'ємну частину планування стратегічних операцій. До того ж мобілізовані у 1943 р. мешканці українських міст та сіл опинилися у несприятливих обставинах як через об'єктивну складну ситуацію, що склалася на фронті, так і через упереджене ставлення до них. Адже вважалося, що в період окупації впродовж 2-х років ці люди перебували під впливом ворожої пропаганди, тобто були в уяві багатьох політпрацівників і командирів потенційними зрадниками. Поповненню з визволених територій огульно інкримінувалося – «відсиджувались, поки ми кров проливали, тож тепер змийте власною кров'ю плями окупації».

Визнанням порушень став наказ Ставки ВГК № 0430 від 15.10.1943 р. «Про усунення недоліків під час мобілізації громадян на звільненій від окупації території». У ньому йшлося про те, що мобілізацію проводили не лише військові ради армій, а й командири дивізій і полків, робили це не рахуючись зі своєю фактичною потребою у поповненні. Більш детально про порушення та введені нові заходи щодо їх запобігання йшлося у директиві начальника Головупраформу № М/1/1562, виданій до даного наказу:

1) військові з'єднання й окремі частини зарахування військовозобов'язаних до складу своїх частин проводять на ходу, без складання іменних списків, не залишаючи жодних даних у сільрадах;

2) медична перевірка при такому поспіху, як правило, не проводиться, через що до армії потрапляють не придатні до військової служби та хворі;

3) призиваються до армії спеціалісти й кваліфіковані робітники, які підлягають бронюванню;

4) прийом і зарахування мобілізованих проходить неорганізовано. Трапляються випадки використання у бою зовсім ненавченого у військовому відношенні, не обмундированого відповідним обмундируванням поповнення.

3 листопада 1943 р. для проведення поповнення арміям та фронтам відводилася лише 50-кілометрова прифронтна зона, в якій призов повинні були проводити лише АЗСП. Однак зі зміною стратегічної ситуації на фронті, з початком наступу радянських військ правила щодо проведення мобілізацій знову змінювалися. Так, у квітні 1944 р. у телеграмі начальника штабу 2-го Українського фронту № ОУ/1/116 командирові 169-го АЗСП зазначалося, що у звільнених районах Миколаївської, Одеської, Кіровоградської та Вінницької областей дозволено проводити мобілізацію, незалежно від віддаленості від лінії фронту. Усіх мобілізованих, за винятком призовників 1926 р.н., потрібно було відправляти на комплектування наступальних військ. У зв'язку з цим, представники АЗСП терміново направлялись у місцеві та районні РВК, де армійські призовні комісії вже закінчили роботу для додаткового виявлення контингенту військовозобов'язаних.

Підводячи підсумок, можна сказати, що діяльність військових структур Радянської Армії з мобілізації поповнення з території України у 1943 р. була неоднозначною. З одного боку, залучення діючої армії до процесу мобілізації давало можливість прискорити введення в бій нових резервів. З іншого – така форма забезпечення військ людськими ресурсами створила підґрунтя для багатьох порушень, істотно знижувала якість відбору призовників, а також негативно позначалася на рівні їхнього вишколу, що призводило до значних невинуватених людських втрат. Документи щодо людських втрат України, зібрані в Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років доводять це. Зокрема, на виставці до 65-річчя звільнення України від нацистських загарбників представлені «похоронки» на щойно призваних і похованих у своєму селі загиблих мешканців с. Деріївка Онурфіївського району Кіровоградської області. Офіційні спроби припинення порушень лишалися лише на папері. Таким чином, радянські військові мобілізації на звільнених територіях стали продовженням тоталітарних методів ведення війни під гаслом здобуття Перемоги без огляду на кількість людських втрат.

Іван Патрляк: Наша сьогоднішня дискусія свідчить про те, що проблеми історії України періоду Другої світової війни залишаються не лише науково, але й суспільно актуальними.

Наше суспільство, а особливо наші політики, які вкидають проблеми війни у простір публічної дискусії, чітко демонструють, що воєнні рани для української національної спільноти не загоїлися, що вони продовжують кровоточити. Тому будь-які ініціативи Президента, пов'язані з відзначенням тієї чи іншої події з історії війни, викликають такий надмірний резонанс і болісне сприйняття в масах. На жаль, наше минуле не тільки в минулому, але й у теперішньому. І воно не стане минулим аж доти, доки ми не почнемо до нього ставитися з меншими пристрастями, без його персоналізації. Адже ж у нас не

викликають таких гострих дискусій питання Першої світової війни. Ми всі знаємо, що понад три мільйони українців воювали на фронтах Першої світової у царській армії, і це були прадіди чи діди багатьох з нас, але ніхто не піднімає питання про те, що потрібно відзначати на державному рівні річницю перемоги царської армії в Галицькій битві чи в ході Брусиловського прориву. Чому ми не ставимо ці питання? Тільки тому, що учасники тих подій є нашими дальшими предками, яких ми, як правило, не знали особисто. Тому ми можемо констатувати без особливих проблеми, що ці люди мали трагічну долю, що вони воювали за імперіалістичні інтереси Росії, а не за свою українську Батьківщину, що вони, за словами Шевченка, померли «не за Україну, а за її ката». Однак, як тільки ми цю модель імперіалістичної війни, де українці вмирили в інтересах чужої імперії, переносимо на СРСР і Червону Армію, одразу ж чуємо голоси про те, що мій дід чи батько не був «окупантом» чи «імперіалістом» (дуже гарною ілюстрацією до цього є вислів, який щойно пролунав з вуст професора Чайковського). Але ніхто не каже, що українці, які були в Червоній Армії, були окупантами, просто в силу існуючих, незалежних від них історичних обставин, вони не мали іншого вибору, як служити Російській імперії (у формі СРСР) в боротьбі з гітлерівською імперією. Різниця ж між цими імперіями була в тому, що гітлерівці хотіли знищити 70 відсотків українців, а решту асимілювати, а росіяни хотіли голодом і репресіями знищити 10 відсотків, а решту асимілювати. З точки зору гуманістичної, радянсько-російський варіант був трошки пристойнішим, але з точки зору національної він віщував українцям таку ж смерть, як і гітлерівсько-німецький.

Повертаючись до заявленої теми нашого «круглого столу», я хотів би декількома словами нагадати факти, пов'язані з визволенням українців від нацистів, зокрема щодо Правобережної і Західної України, бо до того тут уже було сказано про Лівобережжя і битву за Дніпро. Ці факти потрібно нагадати, щоб люди не жили міфами, зокрема й такими, які дуже гарно озвучив професор Чайковський (на жаль, він пішов і тому в нас не вийде повноцінної дискусії).

На зламі 1943–1944 рр. командування Червоної Армії розробило цілу низку великих наступальних операцій, спрямованих на розгром вермахту на Правобережній та Західній Україні. Планувалося завдати почергових могутніх ударів силами всіх чотирьох Українських фронтів і вийти на кордони Румунії, Польщі та Чехословаччини. Розгорнулася одна із найбільших битв світової війни, відома під назвою Дніпровсько-Карпатська, у якій взяли участь понад 4 мільйони солдатів з обох боків, майже 46 тисяч гармат, 4 тисячі літаків і 5 тисяч танків.

На території України на захід від Дніпра було проведено 10 самостійних наступальних операцій Червоної Армії: Житомирсько-Бердичівська, Кіровоградська, Корсунь-Шевченківська, Луцько-Рівненська, Нікопольсько-Криворізька, Проскурівсько-Чернівецька, Умансько-Ботошанська, Березнегатівсько-Снігерівська, Одеська та Поліська.

Початком великої битви стала Житомирсько-Бердичівська операція, що здійснювалася силами 1-го Українського фронту (командувач генерал М.Ва-

тутін) з 24 грудня 1943 р. до 14 січня 1944 р. проти 4-ї танкової армії німців (командувач генерал Е.Раусс). Зупинивши контрнаступ німців на завершальній стадії Київської операції, війська 1-го Українського фронту почали поступово тиснути вермахт на захід вздовж шосе Київ–Житомир і 31 грудня 1943 р. вдруге зайняли місто Житомир.

У перших числах січня 1944 р. радянські дивізії змінили напрям наступу із західного на південний захід і 8 січня 1944 р. досягнули річки Південний Буг у районі Хмільника. Вже 10 січня 1944 р. радянські танкові частини увірвалися до важливої залізничної станції Жмеринка, створивши загрозу оточення німецьким силам, які утримували фронт у районі Білої Церкви, Фастова і Черкас.

Прагнучи не допустити оточення головних сил німецької групи армій «Південь», її командувач фельдмаршал Е.Манштейн стягнув у район Умані та Вінниці додаткові танкові з'єднання вермахту. 11–12 січня 1944 р. німці завдали потужного контрудару по наступаючих радянських військах із застосуванням значних танкових сил (до 500 танків). Унаслідок контрудару їм вдалося витіснити червоноармійців зі Жмеринки і відкинути радянські частини на 30 км на північ. У ході Житомирсько-Бердичівської операції Червона Армія втратила близько 100 тисяч чоловік. Вермахт – 72,5 тисяч солдатів і офіцерів.

З 5 до 16 січня 1944 р. війська 2-го Українського фронту (командувач генерал І.Конєв) провели потужний наступ із Кременчуцького плацдарму на захід у напрямку на Кіровоград, який увійшов в історію під назвою Кіровоградської операції. 8 січня 1944 р., прагнучи уникнути оточення, вермахт відступив з міста й до 16 січня був відтиснутий Червоною Армією на 40 км на захід від Кіровограда. Вдале проведення Житомирсько-Бердичівської та Кіровоградської операції й створили загрозу із флангів угрупованню німецьких військ, яке утримувало території Черкаської та півдня Київської областей. Склалася вигідна оперативна обстановка для проведення операції з оточення значної кількості військ вермахту.

24 січня – 17 лютого 1944 р. силами 1-го й 2-го Українського фронтів було здійснено Корсунь-Шевченківську наступальну операцію Червоної Армії проти німецької 1-ї танкової та 8-ї піхотної армії, які отримували т.зв. Корсунський виступ. Перед початком операції чисельність радянських військ становила 250 тисяч бійців. Німецьке угруповання, що утримувало Корсунський виступ, налічувало 170 тисяч солдатів і офіцерів. Командування вермахту поспіхом перекинуло підкріплення з Кіровоградського напрямку під Корсунь-Шевченківський. 28 січня 1944 р. частини Червоної Армії вибили вермахт із Звенигородки. 29 січня 1944 р. до Звенигородки з півночі підійшли війська 1-го Українського фронту.

Зустріч військ двох фронтів означала оточення німецького Корсунь-Шевченківського угруповання. В оточенні опинилося 9 піхотних і 1 танкова дивізія вермахту чисельністю 80 тисяч чол.

На початку лютого 1944 р. німецьке командування створило спеціальну ударну групу військ під командуванням генерала Г. Губе, яка мала деблокувати оточені німецькі війська. Однак втративши 20 тисяч чоловік убитими,

угруповання генерала Г. Губе не зуміло прорвати радянської оборони і з'єднатися з оточеними військами. 10 лютого 1944 р. радянські армії почали стискати кільце оточення навколо німецьких військ під Корсунь-Шевченківським. 11 лютого оточені німці здійснили спробу масштабного прориву, але невдало, втративши в боях понад 30 тисяч чоловік. Ще майже тиждень оточені дивізії вермахту намагалися утримувати фронт, а 16 лютого вони отримали дозвіл від свого командування залишити всі автомобілі та обози і з танками прориватися в напрямку Лисянки до лінії фронту. 17 лютого 1944 р., під прикриттям хурделиці, німці зробили останню відчайдушну спробу вирватися. Вийти з оточення вдалося 7 тисячам чоловік, ще 25 тисяч загинули, а 18 тисяч потрапили до полону. Загалом німецьке Корсунь-Шевченківське угруповання було знищене. В ході Корсунь-Шевченківської операції вермахт втратив близько 90 тисяч убитими і 18 тисяч полоненими. Через великі втрати німців Корсунь-Шевченківську операцію часто називають «Сталінградом на Дніпрі». І тут хотілося б відзначити, що в 1944 р. німці в оточенні поводитися зовсім інакше, аніж червоноармійці в 1941 р. Вони намагалися прорватися і стояти до останнього, а не здавалися масово до полону. З оточеного угруповання в полон потрапили лише 15 відсотків вояків – інші або загинули, або вирвалися.

Майже одночасно з початком Корсунь-Шевченківської операції в наступ перейшло північне (праве) крило 1-го Українського фронту, розгорнувши Луцько-Рівненську наступальну операцію, що тривала з 27 січня до 11 лютого 1944 р. Головний удар завдала 13-та Радянська Армія в район Сарн зі зміною напрямку удару на Рівне та Луцьк, а допоміжного удару завдала 60-та армія в напрямку на Шепетівку–Славуту. 2 лютого 1944 р. радянські кавалеристи несподівано для німців увірвалися до Луцька, де захопили 24 армійські склади зі зброєю та боеприпасами, одягом і продовольством. Тоді ж у ході кровопролитних боїв 2 лютого частинам 24-го і 76-го стрілецьких корпусів вдалося вибити німців із Рівного. Таким чином, Червоної Армії вдалося одночасно вибити німців із двох обласних центрів Північно-Західної України.

У ході Луцько-Рівненської операції Червона Армія просунулася на 200–250 км на захід, вибила німців із 2 обласних і 7 районних центрів, зайняла важливі комунікаційні вузли – Сарни, Рівне, Здолбунів, Шепетівку, створила загрозу оточення німецьким військам, які утримували територію Вінницької та Кам'янець-Подільської областей України.

У ході згаданих вище операцій Червоної Армії німці на півночі України були відтіснені аж на Волинь, у той час як на півдні вони утримували територію від Дніпра (в районі Нікополя) й до Закарпаття. З метою очистити від вермахту економічно важливі райони Кривого Рогу та Нікополя командування Червоної Армії розробило Нікопольсько-Криворізьку наступальну операцію, що тривала з 30 січня до 29 лютого 1944 р. і здійснювалася силами 3-го і 4-го Українського фронтів. Зранку 30 січня 1944 р. радянські 37-а та 6-а армії завдали потужного удару по німецькому угрупованню. Передові частини 46-ї радянської армії обійшли Кривий Ріг із заходу і вийшли на рубіж річки Інгульця, а з'єднання 8-ї радянської армії замкнули оточення навколо нікопольського угруповання противника. До 8 лютого 1944 р. німецькі війська у

Придніпров'ї було повністю знищено, і Червона Армія оволоділа Нікополем. Після завершення боїв за Нікополь радянські війська сконцентрувалися навколо оточеного Кривого Рогу, і 17 лютого 1944 р. 37-а та 40-а армії розпочали штурм міста.

Протягом січнево-лютневих операцій Червоної Армії від німців було очищено територію сучасних Київської, Черкаської, Житомирської, Рівненської, Дніпропетровської, Запорізької областей, окремі райони Миколаївської, Вінницької, Хмельницької, Волинської областей. Німецьке угруповання в Криму було практично блоковане.

Німецьке командування покладало великі сподівання на весняне бездоріжжя, яке могло б зупинити безперервне просування радянських військ територією України та дозволило б вермахту отримати час для перепочинку та перегрупування власних сил. Однак у 1944 р. погода не врятувала німців від чергових поразок. Після загибелі в засідці українських повстанців командувача 1-м Українським фронтом генерала М.Ватутіна 1-й Український фронт очолив відомий своєю жорстокістю і рішучістю маршал Г.Жуков. 4 березня 1944 р. він віддав наказ про початок Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції, скерувавши війська 1-го Українського фронту із західного на південно-західний напрямок.

Операція тривала з 4 березня до 17 квітня 1944 р. Вперше за роки війни Г. Жуков зосередив для наступу три танкові армії, користуючись з того, що радянські танки завдяки широким гусеницям легко долали весняне бездоріжжя й за таких умов були набагато ефективнішими від своїх німецьких аналогів.

26 березня 1944 р. 4-та радянська танкова армія прорвалася до Кам'янець-Подільського з півночі й оволоділа містом. На зустріч з нею зі сходу просувався 38-ма радянська армія. Війська обох армій зустрілися в районі Хотина, оточивши з'єднання 1-ї німецької танкової армії на північ від Дністра. Однак «намертво» замкнути котел радянським військам не вдалося і 1-а танкова армія противника вирвалася з оточення після важких боїв 7 квітня 1944 р., відійшовши на захід. Радянські війська спробували на марші увірватися на Прикарпаття, але були контратаковані 4-ю німецькою танковою армією і зупинені в передгір'ї Карпат 17 квітня 1944 р. В ході Проскурівсько-Чернівецької операції Червона Армія зуміла «розрізати» німецьку групу армій «Південь» на дві частини (переформовані згодом у дві групи армій «Південна Україна» та «Північна Україна»), по радянську лінію фронту залишилися такі важливі міста, як Вінниця, Жмеринка, Проскурів, Тернопіль, Кам'янець-Подільський, Чернівці, Хотин.

Паралельно із Проскурівсько-Чернівецькою операцією війська 1-го Українського фронту своїм північним флангом провели локальну Поліську наступальну операцію (15 березня – 5 квітня 1944 р.), під час якої радянські війська форсували річку Стоход і вийшли на лінію Ковель–Ратне, взявши «у підкову» важливий залізничний вузол станцію Ковель.

У ході Умансько-Ботошанської операції 5–26 березня потужних ударів було завдано по німецьких арміях у південній частині України. Радянські війська послідовно форсували три великі річки – Південний Буг, Дністер і Прут,

відкинувши вермахт із території Українського Поділля та Молдавії. 10 березня німецькі війська залишили Умань.

Плани німців створити стійку оборону по лінії Південного Бугу провалилися. Уже 15 березня 1944 р. радянські частини переправилися через Буг на фронті 100 км., створивши декілька плацдармів завглибшки 20–30 км. 16 березня 1944 р. Червона Армія перерізала залізницю Жмеринка–Одеса, захопивши залізничний вузол Вапнярку. Боячись оточення, командування вермахту віддало своїм військам наказ терміново відступати на південний захід у напрямку території Румунії. 26 березня 1944 р. частини 2-го Українського фронту вперше перетнули кордон СРСР з Румунією і підішли до м. Ботошани. Швидкість, з якою українські фронти подолали дистанцію в 350 км по весняному бездоріжжю і через великі водні перепони, зробила Умансько-Ботошанську операцію унікальною в історії воєн.

Одночасно війська 3-го Українського фронту провели ще дві операції – Березнегатво-Снігерівську (6–18 березня 1944 р.) й Одеську (26 березня – 14 квітня 1944 р.). До 17 квітня 1944 р. війська 3-го Українського фронту досягли Дністра в його нижній течії та перейшли до оборони.

8 квітня 1944 р. в наступ на Кримський півострів перейшли війська 4-го Українського фронту. 17-та німецька армія та румунські з'єднання, які оборонялися в Криму, були атаковані з району Перекопу та Керченського півострова. Чотири німецькі дивізії вели бої на сухопутних ділянках фронту, а шість румунських дивізій разом із кримсько-татарськими добровольчими батальйонами здійснювали берегову охорону морського узбережжя. Уже 10 квітня 1944 р. радянським військам вдалося перетнути Сиваську затоку з боку Азовського моря і несподівано вийти в тил німецьким військам на Перекопі. Німецькі частини почали відступ на південь Криму.

Аналогічно і в районі Керчі німецька оборона протрималася лише два дні, після чого під ударами радянських військ німці почали відступати. Залучити румунські війська до стійкої оборони німцям не вдалося. Румуни не бажали воювати за Крим у той час, коли на територію їхньої власної держави уже вступили дивізії Червоної Армії. Румунські частини масово здавалися в полон. Німецькі дивізії до 15 квітня 1944 р. відступили до Севастополя, в якому очікували на евакуацію. Однак протягом трьох тижнів боїв (до 7 травня 1944 р.) німецькому флоту вдалося вивезти тільки частину німецьких і румунських дивізій. 8 травня 1944 р. залишки трьох німецьких дивізій були витіснені наступаючими радянськими військами на мис Херсонес, де вони протрималися ще дві доби, марно очікуючи підходу своїх кораблів. Подібно, як два роки перед тим на мисі Херсонес були покинуті напризволяще радянські захисники Севастополя, так само склалася доля німецьких солдатів у травні 1944 р. В ході боїв у Криму німці та румуни втратили 100 тисяч осіб убитими, пораненими і полоненими, а також величезну кількість військового спорядження.

До кінця весни 1944 р. з українських земель під контролем вермахту і його союзників залишилися лише незначні території Волині та Волинського Полісся на захід від Луцька і Ковеля, більша частина Галичини, частина Буковини та усе Закарпаття.

Видима легкість, із якою Червона Армія громила вермахт і його союзників на території України взимку-навесні 1944 р., насправді коштувала радянським військам колосальних втрат і напруги всіх сил. Як і в попередні роки, постачання військ боеприпасами, продовольством, наметами, ліками залишало бажати кращого. Через швидке просування вперед тили часто відставали, тому інколи доводилося воювати, маючи 5–7 патронів на бійця, до 30% бойових частин були одягнені у ношену уніформу або взагалі в цивільний одяг. Катастрофічно бракувало наметів, через що війська часто ночували у відкритому полі. В результаті до 20% особового складу було втрачено через хвороби й обмороження. Радянські війська з грудня 1943 до травня 1944 рр. у боях за Україну втратили до 3 млн. людей убитими, пораненими та полоненими, 60% з них були вихідцями з України.

У червні 1944 р. основні наступальні операції Червона Армія перенесла на Прибалтійську та Білоруську ділянки східного фронту. Однак уже в липні активні бойові дії були знову розгорнуті в Україні. 13 липня – 29 серпня 1944 р. на території Галичини силами 1-го Українського фронту (новий командувач – маршал І.Конев) було здійснено масштабну Львівсько-Сандомирську наступальну операцію проти німецької групи армій «Північна Україна». Німецьке командування очікувало літній наступ радянських військ на цій ділянці фронту, тому тут було підготовлено три потужні оборонні рубежі.

Початок радянського наступу наштовхнувся на енергійну оборону. Вістря радянського наступу було націлене на 13-й німецький корпус, який розташовувався в районі містечка Броди. В складі корпусу воювала 14 піхотна дивізія військ СС «Галичина», створена німцями з допомогою Українського Центрального Комітету із українців дистрикту Галичини. Власне, саме на ділянку фронту, яку утримувала українська дивізія «Галичина», було спрямовано головний удар радянських армій. 16 липня 1944 р. радянським військам вдалося прорвати німецьку оборону на фронті завширшки 4 км в районі м. Колтова. Не очікуючи на підхід стрілецьких з'єднань, командувач 3-ї гвардійської танкової армії генерал П.Рибалко на свій страх і ризик ввів у вузький Колтівський коридор танкові з'єднання. 18 липня 1944 р. радянські війська «розірвали» німецьку оборону на дві частини, просунувшись уперед на 50–80 км. У районі Бродів було оточено 7 німецьких дивізій і українську дивізію «Галичину». До 22 липня 1944 р. більшість оточених дивізій було розбито.

Особливо сильний деморалізуючий вплив на німецькі з'єднання мав замах на Гітлера 20 липня 1944 р. У війська тоді надійшов пароль змовників «Валькірія», що означало – «Гітлер убитий». Цілі частини почали покидати фронт і самовільно відходити на захід. У німецькій обороні почався хаос. 27 липня 1944 р. радянські війська увійшли у Львів, а 29 липня 1944 р. перетнули Віслу, захопивши в районі Сандомира плацдарм на західному березі найбільшої польської річки. Під час Львівсько-Сандомирської операції вермахт зазнав катастрофічних для себе втрат – до 400 тисяч убитими, пораненими і полоненими. Червона Армія втратила близько 290 тисяч бійців.

Наприкінці липня 1944 р. війська 1-го Українського фронту перейшли в наступ на території Волині, вигнали німців із західної частини Волинської області, форсували Західний Буг і 24 липня взяли польський Люблін.

На початку серпня 1944 р. армії 4-го Українського фронту розгорнули наступ у напрямку Карпат, поступово «вичавлюючи» вермахт із Прикарпаття. 5 серпня 1944 р. Червона Армія взяла Стрий, 6 серпня – Дрогобич, 7 серпня – Самбір, Борислав, Надвірну, Делятин, Долину. Німецькі й угорські частини, які оборонялися в Прикарпатті, відступили у гори й перекрили основні перевали на Головному Карпатському хребті (Дуклянський, Лупківський, Радошицький, Руський, Татарський, Ужанський, Яблуніцький, Вишковський і Верецький), закріпившись на угорській оборонній межі – «Лінії Арпада».

Перед Червоною Армією стояло важке завдання – прорватися через карпатські хребти й систему інженерних оборонних укріплень. З метою виходу на Закарпаття радянський генштаб розробив сміливу, але дуже складну Східно-Карпатську наступальну операцію. Прорив мали здійснювати війська 1-го й 4-го Українського фронту (командувачі І. Конєв та І. Петров). Для проведення операції було виділено 246 тисяч бійців, 5,5 тисяч гармат, 322 танки, 1165 літаків. Цих військ було відверто мало для подолання такої складної природної перепони, як Карпатські гори, якщо врахувати, що угорсько-німецьке угруповання складалося із 300 тисяч солдатів, мало на озброєнні 3250 гармат, 100 танків і 450 літаків. Єдине, що давало шанси радянським військам, це те, що головну силу військ за Карпатами складали угорські частини, які мали нижчий рівень боєздатності, ніж німці, а також початок Словацького національного повстання, яке вибухнуло в тилу німецьких та угорських військ 29 серпня 1944 р.

Східно-Карпатська наступальна операція тривала з 8 вересня до 28 жовтня 1944 р. Радянське командування сподівалося синхронізувати свої дії із повсталими у Словаччині військами. Однак командир Східно-Словацького корпусу відмовився взаємодіяти з наступаючою Червоною Армією. Це дозволило німцям роззброїти словацьку армію, забезпечити собі спокійний тил і можливість маневрувати резервами на території Словаччини та Закарпаття.

Найжорстокіші бої розгорнулися в районі Дуклянського перевалу в західній частині Лемківщини. На початку жовтня 1944 р. для штурму Дуклянського перевалу було кинуте також війська 1-го Чехословацького корпусу, сформованого в СРСР. 6 жовтня 1944 р. оборону противника на перевалі було прорвано, радянські війська і чехословацький корпус вийшли до кордону Словаччини. Подальше просування вперед було заблоковано жадливим осіннім бездоріжжям. Бої в Карпатах були надзвичайно складними, техніка була малоefективною у гористій місцевості, у військах відчувався гострий дефіцит спеціального альпіністського спорядження. Війська 1-го Українського фронту так і не змогли досягнути району діяльності словацьких партизанів, а тому 28 жовтня 1944 р. змушені були перейти до оборони.

2-му Українському фронту вдалося прорвати угорську оборону в районі Дебрецина, що створило загрозу оточення закарпатському угрупованню угорських армій. Це змусило угорське командування відвести війська на придунайську рівнину. Відхід угорських армій дав можливість військам 4-го Українського фронту перетнути головний Карпатський хребет. З'єднання 18-ї армії і 17-го окремого гвардійського стрілецького корпусу 26 жовтня 1944 р.

захопили Мукачево, а 27 жовтня – Ужгород. 28 жовтня 1944 р. війська 4-го та 1-го Українських фронтів остаточно витіснили угорські та німецькі війська з території сучасної України. В ході Східно-Карпатської наступальної операції Червона Армія втратила 126 тисяч чоловік, Чехословацький корпус – близько 6 тисяч. Однак, незважаючи на болючі втрати, радянським військам вдалося завершити вигнання німців і їхніх союзників з території України, зайняти частину Угорщини, закріпитися в Південній Польщі та Північній Словаччині.

Таким чином, упродовж 1943–1944 рр. Червона Армія витіснила німецький вермахт з території сучасної України. Зробила це велетенськими втратами – 3 мільйони червоноармійців полягли у боях на території України. Терор, застосований гітлерівцями на окупованих землях, сприяв посиленню бойового духу в рядах Червоної Армії, надія на покращення життя після війни змушувала червоноармійців жертвовно воювати, тотальний контроль за армією з боку сталінських спецслужб не дозволяв навіть подумати про можливість висловити незгоду з діями командирів. У 1943–1944 рр. в боях за Україну брали участь війська 6-ти радянських фронтів (1, 2, 3, 4 Українських; 1, 2 Білоруських), а також кораблі Чорноморського флоту. Під час проведення наступальних операцій кожного дня активних боїв на території України гинуло до 60 тисяч бійців і командирів Червоної Армії, 60–70% з яких були вихідцями з України. Після завершення боїв на українських землях щонайменше мільйон мобілізованих в Україні солдатів загинули в Європі. Сьогодні встановлено, що з території України від лютого 1943 до жовтня 1944 р. було мобілізовано 3 млн. 692 тис. 454 чоловіки, але мобілізація тривала і наприкінці 1944 і в 1945 рр. Учені припускають, що до завершення війни з території України було відмобілізовано ще 350–400 тисяч осіб, тобто загальна кількість забраних до лав Червоної Армії мешканців України в 1943–1945 рр. становить 4–4,1млн. осіб.

Підсумовуючи викладені вище факти, наголосимо на тому, що Сталін зі своїми маршалами вперто, незважаючи на втрати, аж до літа 1944 р. гнав Червону Армію в наступ виключно на території України (в Білорусії, яка лежала на шляху до Берліна), бажаючи вийти якнайшвидше до Балкан – одвічної мети російської імперіалістичної експансії. Також сталінське керівництво остерігалось можливої висадки на Балканах англійців і американців, які могли б перетнути шлях Червоної Армії на Захід і з'явитися на території України. Окрім того, швидке зайняття українських земель давало Кремлю більші людські резерви для мобілізації та знищувало наростаючий український визвольний рух.

Насамкінець, повертаючись до теми святкування дня «визволення» України, слід висловити деякі свої застереження. По-перше, 28 жовтня 1944 р. було звільнено від німців та угорців територію сучасної України, але в той час Закарпаття формально не було територією УРСР. По-друге, згідно з радянсько-польськими угодами від 30 липня 1941 р. територія Західної України теж була повернута Польщі й перестала бути територією УРСР. По-третє, українські етнічні землі південно-західної Лемківщини були визволені лише в січні 1945 р. Виникає запитання: за яким принципом святкувати цей

день? В день виходу на сучасні межі України, на межі кордонів УРСР вересня 1939, чи на день звільнення від німців усіх етнічних земель?

Інше питання – чи та ціна, яку український народ заплатив за звільнення, може бути приводом для свята, чи радше для дня пам'яті і скорботи за полеглими? Нарешті, ми маємо поставити собі питання, а що прийшло після звільнення? Чи ті мрії про ліквідацію колгоспів, про лібералізацію життя, з якими український солдат ішов у бій у 1943–1945 рр., було здійснено? Однозначно, що ні. Звільнення принесло реставрацію жорстокого сталінізму, репресії, голод 1946–1947 рр., масові депортації, тривалу паціфікацію Західної України тощо.

Очевидно, що, узаконюючи таке державне свято, як день «визволення», потрібно було б звернути увагу на досвід інших держав. Наприклад, у Франції була чорно-біла ситуація – вони мали державу, втратили її і були звільнені англо-американцями. Для французів це однозначне свято. Поляки і балтійці не святкують жодного звільнення, бо після вигнання гітлерівців у них було встановлено радянський окупаційний режим. Білоруси пішли іншим шляхом – оголосили день звільнення днем незалежності. Україна має обрати між цими двома шляхами. Якщо ми обираємо білоруський шлях, то виникає питання: від кого ми оголошували незалежність у 1991 р.? Якщо ми оголошували незалежність, значить, ми були від когось залежні, значить нас підкорили і зробили залежними. Якщо ж у 1944 р. було визволення, то як після цього ми стали залежними? На мій погляд, святкування дня 28 жовтня не витримує критики з точки зору логіки. Крім того, цей день нічого не дасть для об'єднання українського суспільства, він не стане заміником 9 травня, бо в свідомості людей війна все одно тривала й після 28 жовтня 1944 р. Для багатьох формулювання про «визволення» буде лише додатковим подразником. Кажучи просто, для українців, які живуть в українських ціннісних координатах, ця дата не є святою, а для українців, які живуть у російських координатах цінностей, вона буде лише черговим підтвердженням того, що з допомогою «великого російського народу ми визволилися від чуми фашизму».

Ігор Сокаль: «Україна у вогні» – таким, за висловом видатного письменника і кінорежисера Олександра Довженка, став для нашого народу період 1941-1944 рр. Україні випала трагічна доля бути стратегічно важливим театром бойових дій у Другій світовій війні. Уїнстон Черчилль писав: *«З-поміж усіх народів, які опинилися під владою Німеччини, чи не найбільше постраждав український. Разом з тим, ціною мільйонів своїх представників він зробив величезний внесок у перемогу над нею...»*

Україна опинилася в самому епіцентрі кровопролитних боїв. Воєнні дії на її території тривали з 22 червня 1941 до 28 жовтня 1944 рр., тобто 1225 днів і ночей: безпосередньо активні бойові дії складала 30 місяців, оперативні паузи – близько 11-ти. Відразу ж гостро постало питання переведення економіки на військові рейки. Про масштаби і темпи евакуації промисловості України свідчать такі дані: за період з липня до жовтня 1941 р. у східні регіони Радянського Союзу було перебазовано майже 550 великих заводів і фабрик.

Незважаючи на те, що розвиток подій на радянсько-німецькому фронті відразу ж набув несприятливого для Червоної Армії характеру, переможного маршу гітлерівців українською землею не вийшло. Героїчна оборона Києва, Одеси, Севастополя змусила їх внести суттєві корективи у план бліцкригу. 27 липня 1942 р., після захоплення гітлерівцями залізничної станції Шотове Ворошиловградської (нині Луганської) області, всі українські землі опинилися під окупацією.

Окупанти проводили політику геноциду, відповіддю на яку став масовий Рух Опору. Полум'я партизанської війни охопило практично всю Україну. В 46 партизанських з'єднаннях, у тисячах підпільних організацій і груп вели боротьбу 600 тисяч народних месників. Вони знищили близько півмільйона гітлерівців, підірвали більше п'яти тисяч ворожих ешелонів, сотні кілометрів залізничних шляхів, надали значну допомогу частинам Червоної Армії в ході бойових дій. Як мінімум 79 населених пунктів, переважно невеликих міст, районних центрів, селищ міського типу, сіл та залізничних станцій, були тимчасово зайняті партизанськими загонами чи з'єднаннями під час окупації або відвоювані напередодні приходу частин Червоної Армії.

Окремою і важливою сторінкою військових дій на території України у роки минулої війни стала бойова діяльність УПА та інших збройних формувань українського визвольного руху. То була героїчна і трагічна боротьба за незалежність України. Проте це важлива тема у контексті подій Другої світової війни, обговоренню якої слід присвятити окремий круглий стіл.

Початком звільнення України від німецьких окупантів стала Сталінградська битва. Вже 18 грудня 1942 р. в ході контрнаступу радянських військ був звільнений перший український населений пункт – с. Півневка Міловського району Луганської області, а 16 січня 1943-го – перше українське місто – районний центр Ровеньки і селища Марківка та Мілове. До лютого 1943 р. була звільнена значна частина Донбасу і Харківщини.

Враховуючи, що запеклі бої із загарбниками велися подекуди з перемінним успіхом, можна назвати принаймні 332 населені пункти, які в ході війни переходили з рук у руки два, три і навіть чотири рази. Найбільша кількість таких міст та сіл у Харківській області – 148, Луганській та Донецькій – по 26, Київській – 25, Сумській – 24, Житомирській – 21; 278 населених пунктів було захоплено і визволено від ворога двічі: Харківська – 111, Київська – 25, Донецька – 20, Ворошиловградська (нині Луганська) – 19, Житомирська – 19, Станіславська (нині Івано-Франківська) – 18, Тернопільська – 11, Вінницька – 7, Волинська – 7, Кіровоградська – 4, Кримська – 3, Полтавська – 3, Львівська та Сумська – 1. 48 міст і сіл захоплено і визволено тричі: Харківська – 31, Ворошиловградська (нині Луганська) – 7, Донецька – 6, Житомирська – 2, Сумська і Тернопільська – 1, а сім – чотири рази: залізничні станції Андріївка, Кузьминівка; Лижачеве та Тройчате, місто (районний центр і залізнична станція) Лозова, селище (районний центр) Олексіївське та селище міського типу (районний центр і залізнична станція) Сахновщина Харківської області.

На землях України радянські війська провели 15 стратегічних (5 оборонних і 10 наступальних) операцій, а це майже половина стратегічних операцій

Великої Вітчизняної війни. У бойових операціях взяли участь 54 армії Збройних сил СРСР. Безпосередньо для звільнення української землі з січня 1943 до жовтня 1944 рр. було проведено 11 стратегічних і 28 фронтових операцій. 680 діб тривала безпрецедентна битва за звільнення України. Під час цих боїв втрати Червоної Армії склали 3 млн. 83 тис., загальні – перевищили 6 млн. 683 тис. особового складу, втрати танків і САУ досягли 21 615 машин, гармат і мінометів – 72 278, бойових літаків – 5488.

Кожна тисяча квадратних кілометрів території України була оплачена кров'ю солдатів і офіцерів однієї стрілецької дивізії (11 083 особи), одного танкового батальйону (36 танків), однієї ескадрильї літаків (9 машин). 8 жовтня 1944 р. окупанти залишили останній населений пункт на території довоєнної України – станцію Лавочне Дрогобицької області. Через два дні передові підрозділи 18-ї армії вийшли на державний радянсько-чехословацький кордон.

Вирішальні бої за повне визволення українських земель від ворожої окупації були дані на території Закарпатської області. За повідомленнями радянського інформаційного бюро, 27 жовтня 1944 р. було визволено останнє серед окупованих великих міст – Ужгород. У той же час військами 4-го Українського фронту 28 жовтня звільнено залізничну станцію Чоп, і цей день став днем остаточного визволення усієї України. 29 червня 1945 р. СРСР і Чехословаччина підписали угоду про возз'єднання Закарпаття з Українською РСР.

Валерій Грицюк: У ході воєнної катастрофи планетарного масштабу терени України неодноразово потрапляли в епіцентр подій. Серед стратегічних операцій Другої світової війни особливе місце за масштабами, динамічністю, різноманітністю форм і способів стратегічних дій військ та результатів належить наступальній операції радянських військ кінця 1943 р. – початку 1944 р. на Правобережній Україні. За аналізом радянських воєнних теоретиків, серед стратегічних операцій Великої Вітчизняної війни ця операція за кількістю залучених сил та засобів поступається лише Берлінській. *Дніпровсько-Карпатська операція є найбільшою стратегічною операцією, яка будь-коли розгорталася на території України.*

Обидві воюючі сторони напрямком зосередження головних зусиль у зимовій кампанії 1944 р. визначили територію України. На кінець 1943 р. тут були зосереджені найпотужніші угруповання військ. 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські фронти нараховували 2 406 тис. солдатів і офіцерів, 28 654 гармат та мінометів, 2015 танків та САУ, 2600 літаків; гітлерівські групи армій «Південь» та «А», що діяли на Україні, мали 1 760 тис. солдатів і офіцерів, 16 800 гармат та мінометів, 2200 танків та штурмових гармат, 1460 літаків. У ході операції війська постійно підсилювалися за рахунок стратегічних резервів та перегрупувань військ з інших стратегічних напрямів і театрів воєнних дій. З радянського боку додатково до операції були залучені: 2-й Білоруський фронт, 47-а, 61-а, 70-а армії, 2-а, 4-а і 6-а танкові армії, 6-а повітряна армія, шість танкових та два механізованих корпуси, 33 дивізії. Командування вермахту змушене було перекинути із заходу на Правобережну Україну 34 дивізії і 4 бригади, що значно послабило угруповання гітлерівських військ у Європі.

Бойові дії розгорнулися на фронті 1400 км. Глибина просування радянських військ склала 250–450 км. Загальна стратегічна мета на Правобережній Україні була досягнута в результаті проведення десяти наступальних операцій фронтів та груп фронтів: Житомирсько-Бердичівської та Кіровоградської (за сучасними історичними поглядами – Житомирсько-Кіровоградської), Корсунь-Шевченківської, Рівне-Луцької, Нікопольсько-Криворізької, Проскурівсько-Чернівецької, Умансько-Ботошанської, Березнеговато-Снігерівської, Поліської та Одеської.

Ці грандіозні події не залишилися поза увагою практиків та теоретиків воєнної справи, істориків і літераторів. Аналіз джерельної бази та наукових праць, у яких розглядаються питання Дніпровсько-Карпатської операції, свідчить про те, що в роботах військових істориків, мемуарних та іншого роду творах розкриті головні питання застосування сил і засобів оперативних об'єднань в операції. Проте здійснене науковцями до цього часу воєнно-історичне дослідження стратегічної операції військ 1-го, 2-го, 3-го та 4-го Українських фронтів на Правобережній Україні в кінці 1943 – квітні 1944 рр. не можна вважати всебічним, достатньо повним і завершеним. Залишаються недостатньо вивченими, систематизованими та проаналізованими питання підготовки, проведення та результатів операції, бойового застосування у ній видів збройних сил і родів військ, вирішення завдань усебічного забезпечення воєнних дій, внеску набутого бойового досвіду в розвиток форм і способів збройної боротьби тощо. Незважаючи на велику кількість праць, присвячених визволенню Правобережної України, історія зберігає ще багато «білих плям». Заідеологізована радянська література не розкривала повною мірою історичної дійсності. На цей час невіршеними є ряд питань, які потребують ґрунтовного історичного дослідження із залученням джерельної бази обох воюючих сторін.

Проведення спеціального воєнно-історичного дослідження Дніпровсько-Карпатської операції є актуальним і має певну теоретичну та практичну значущість, зважаючи на такі обставини.

По-перше, сьогодні не можна не враховувати того фактора, що для воєнної безпеки України, яка у воєнно-географічному плані знаходиться на перетині європейсько-азійських векторів, суттєве значення має готовність збройних сил до проведення наземних операцій. У цьому плані важливо дослідити особливості підготовки та проведення, виявити закономірності та тенденції у проведенні найбільшої стратегічної наземної операції на теренах України із залучення значних повітряних і військово-морських сил. Сучасний рівень розвитку воєнного мистецтва аж ніяк не применшує значення досвіду, накопиченого у Другій світовій війні, зокрема у Дніпровсько-Карпатській операції, а навпаки, підтверджує його життєвість. Разом з тим він вимагає постійного розвитку воєнної думки, спрямованої на удосконалення форм і способів ведення сучасних операцій Збройними силами України. Враховуючи те, що в ході визволення Правобережної України знайшли своє відображення раптовість і нищівність ударів, широке маневрування і вихід на тили противника, швидкість дій і перегруповань, стійкість в обороні і наполегливість у наступі,

ця стратегічна операція становить науковий і практичний інтерес не тільки для історичної, а й для сучасної воєнної науки.

По-друге, в сучасних умовах реформування Збройних сил України та для подальшого розвитку теорії воєнного мистецтва аж ніяк не можна ігнорувати історичний досвід, який необхідно критично осмислювати та враховувати.

По-третє, всебічне об'єктивне та незаангажоване вивчення воєнно-історичних подій в Україні періоду Другої світової війни важливе з погляду встановлення історичної правди і визначається сучасними потребами розвитку вітчизняної воєнно-історичної науки, необхідністю поглиблення знань про героїчне минуле нашої Батьківщини.

Сергій Хлонь: У своєму виступі я зупинюся на одній із маловідомих сторінок бойових дій на території України у 1944 р., пов'язаній із запеклою боротьбою за місто Тарнопіль (тепер Тернопіль).

Навесні 1944 р. розгорнувся другий етап боротьби за Правобережну Україну. Обидві воюючі сторони визначили цю ділянку фронту як головну та зосередили тут основні сили. За планами радянського військового керівництва, завершуючи виконання завдань «другого сталінського удару», Українські фронти мали здійснити Бузько-Дністровську операцію. Пізніше в радянській історіографії ці події будуть описані як Проскурівсько-Чернівецька, Умансько-Ботошанська та Березнегатато-Снігурівська операції. В історіографії достатньо багато приділялося уваги Проскурівсько-Чернівецькій операції, однак важливій її складовій – Тарнопільській операції 60-ї армії, якою командував генерал-полковник І.Д. Черняхівський, – відведено явно недостатньо місця.

Війська противника, що діяли на Правобережній Україні, під час зимової компанії 1943–1944 рр. були знесилені, однак мали значний потенціал. На лінії від Луцька до гирла Дніпра розгорнулося значне угруповання німецьких військ (до 1/3 всіх піхотних, 3/4 танкових і 1/3 моторизованих дивізій, які перебували на східному фронті). Основні сили військ противника на Правобережній Україні – 14 (із 18-ти) танкових і 2 моторизовані дивізії, без урахування піхотних, – оборонялися у смугах 1-го і 2-го Українських фронтів. Усього ж перед 1-м Українським фронтом у складі 4-ї і 1-ї танкових армій противника діяло 28 дивізій, у тому числі дев'ять танкових і дві моторизовані. Після зимово-весняних поразок німецько-фашистське командування вже не розраховувало на відновлення оборони по Дніпру, а лише намагалося закріпитися на зайнятих рубежах. Гітлер сподівався, що через значні втрати і весняне бездоріжжя радянські війська не зможуть продовжувати наступальні операції, не вестимуть активних бойових дій на південній ділянці фронту. Очікуваний перепочинок гітлерівці розраховували використати для поповнення і відновлення сил, створення надійної оборони. В Україну продовжували надходити війська і бойова техніка з інших ділянок радянсько-німецького фронту.

На відміну від фюрера, ряд військових керівників вермахту по-іншому оцінювали ситуацію. Зокрема, Рейхард Гелен, Еріх Манштейн прогнозували загрозу проведення радянським військами великої наступальної операції з

метою оточення основних сил групи армій «Південь». На основі даних розвідки вони правильно визначали імовірні напрямки основних ударів радянських військ. Очікувалося, що війська 1-го Українського фронту завдаватимуть головного удару у напрямку Тарнополя та Проскурова. Саме сюди командувач групи армій «Південь» почав перегрупування кількох боездатних з'єднань зі смуги 8-ї армії. Зокрема, на тарнопільському напрямку зосереджувався 48-й танковий корпус. Манштейн розраховував на маневрову оборону. Гітлер же наполягав на своїй стратегії «укріплених центрів» і на фанатичній обороні пунктів, які він особисто визначив. Одним із таких опорних пунктів було місто Тарнопіль.

Ставка Верховного головного командування радянських військ директивою № 220029 від 18 лютого вимагала від 1-го Українського фронту підготувати наступальну операцію з фронту Дубно, Шепетівка, Любар у південному напрямку. Найближчим завданням фронту визначалось оволодіння рубежем Тарнопіль—Проскурів. Зокрема, на Тарнопільському напрямку удар завдавали 60-а та 3-я гв. танкова армії.

Наступальна операція 1-го Українського фронту, яку пізніше історики назвуть Проскурівсько-Чернівцевою, розпочалась 4 березня. Щоб виконати основну вказівку Ставки – «відрізати південній групі військ німців шляхи відходу на захід у смузі на північ від р. Дністер», командуючий військами 1-го Українського фронту (з 1 березня 1944 р. маршал Радянського Союзу Г.К. Жуков) обрав найкоротший шлях для завдання головного удару танковими арміями у проміжок між Волочиськом і Проскуровим з одночасним захопленням Тарнополя. Як засвідчив Жуков у своїх спогадах, «7 березня тут зав'язалась найжорстокіша битва, така, якої ми не бачили з часу Курської дуги». Вже 10 березня один із передових загонів 23-го стрілецького корпусу вийшов на околиці Тарнополя, однак закріпитись у місті радянським бійцям не вдалося. Частини 322-ї та 336-ї стрілецьких дивізій цього корпусу за підтримки 1-ї гв. артилерійської дивізії закріпилися за 5 км на північ від міста та відбивали контратаки резервних сил німців.

Ставка ВГК 11 березня дозволила військам 1-го Українського фронту перейти до оборони для відбиття контрудару противника, разом з тим вимагала оволодіти Тарнополем і Проскуровим не пізніше 14–15 березня та відновити наступ 20–21 березня. Однак виконати ці вимоги командуванню радянським військам повною мірою не вдалось. Особливо важкі бої розгорнулись у районі Тарнополя 15 березня.

Командування групою армій «Південь», як і раніше, головним своїм завданням вважало ведення стримуючих дій з метою забезпечення плано-мірного відходу 1-ї танкової армії на р. Дністер, а також утримання районів Броди і Тарнополь. Ці міста стали основними вузлами оборони і надією німецького командування щодо утримання відповідного рубежу та недопущення просування радянських військ у напрямку Львова. Німці, стурбовані ситуацією на львівському напрямі, спішно перекидали в район Тарнополя досить сильне угруповання: 349-у піхотну, 9-у і 10-у танкові дивізії СС із Франції, 100-у легку і 367-у піхотну дивізії з Югославії. Все це угруповання

повинне було розгорнутися між Тарнополем і Львовом 28–31 березня. Німці підготували Тарнопіль до кругової оборони, керівництво обороною міста здійснював генерал Нейдорф.

Основним завданням 60-ї армії було оволодіння містом Тарнопіль і розгром тарнопільського гарнізону. Початок наступу був призначений на ранок 21 березня після короткої артилерійської підготовки атаки. Спочатку 60-а армія намагалася відразу і швидко вирішити три завдання: оточити Тарнопіль, створити міцний зовнішній фронт і знищити німецький гарнізон міста. Проте обстановка зажадала організувати поступовий наступ із послідовним вирішенням цих завдань.

24 березня Тарнопіль був оточений і блокований силами 336-ї і 322-ї стрілецьких дивізій 15-го стрілецького корпусу. Радянські війська багато разів проривалися на околиці міста, але внаслідок наполегливих контратак противника змушені були відходити. Закріпитись у місті радянські війська так і не змогли. З 29 березня 60-а армія припинила штурм Тарнополя і готувалася відновити його 31 березня. Отже, за 10 днів другого наступу на Тарнопіль станом на 31 березня з'єднання 60-ї армії оточили Тарнопольський гарнізон противника.

У Тарнополі в оточення потрапили залишки чотирьох піхотних дивізій, всього, за радянськими даними, – близько 12 тис. чол. За іншими даними, німецький тарнопольський гарнізон складало до 7 тис. чоловік, серед яких були два штрафних офіцерських батальйони і вояки зі складу 44 СС дивізії «Галичина».

Оборону Тарнополя німці побудували як кругову; вона була розділена на оборонні ділянки (сектори) і добре обладнана в інженерному відношенні. Радянським командуванням був пред'явлений ультиматум Тарнопольському гарнізону про здачу, але противник його відхилив. Не принесли результату і листівки, підготовлені органами спецпропаганди. Впевнившись у безрезультатності пропагандистських заходів, командування фронту та 60-ї армії прийняло рішення штурмувати місто.

З 26 до 29 березня йшли запеклі бої з прориву зовнішнього обводу міської оборони, який за ці дні був повністю ліквідований, і радянські війська підійшли безпосередньо до міського обводу оборони. 94-й, 15-й і 4-й гвардійський танковий корпуси намагалися 29 березня штурмом оволодіти містом, але успіху не мали.

30 березня 15-й і 94-й стрілецькі корпуси готувалися до рішучого штурму міської оборони противника. Третій штурм Тарнополя розпочався 31 березня. З 31 березня почалися кровопролитні чотирнадцятидобові вуличні бої у місті.

З 7 до 11 квітня бої всередині міста продовжувалися з незначним просуванням. 12 квітня частини 15-го і 94-го стрілецьких корпусів послали штурм на всіх напрямках і оволоділи центром міста.

40 днів радянська артилерія, танки безперервно обстрілювали місто. Противник надійно укріпився у центральній частині міста у церкві, костьолі, замку, приміщенні тюрми. Щоб його знищити потрібно було вщент зруйнувати будівлі. 14 квітня основні сили Тарнопольського гарнізону були розгромлені. 15

квітня було видано наказ Верховного Головнокомандувача щодо відзначення перемоги радянських військ у Тарнополі.

Німецькі війська у боях за Тарнопіль втратили убитими до 5 тис. чоловік і полоненими 2 790 чоловік. Радянська сторона втратила: убитими – 2 876 солдат та офіцерів, пораненими – 11 903 військовослужбовця.

Отже, Тарнопіль – важливий вузол комунікацій і великий населений пункт – був узятий у результаті запеклої боротьби. Оточений німецький гарнізон чинив упертий і жорстокий опір радянським військам. Бої за місто тривали з 10 березня до 17 квітня, тобто 39 днів.

Олександр Іщук: Вважаю, що теми, запропоновані сьогодні для розгляду на круглому столі, обов'язково слід вивчати та обговорювати в колі ветеранів Другої світової війни, істориків-професіоналів. Ці події відіграли непересічну роль в історії України ХХ століття. Знання про тогочасні події – це світло знань для нас, нащадків учасників війни, а незнання – це темрява.

Щодо першого питання про передумови звільнення України від німців, то слід перш за все погодитися з думкою попередніх доповідачів: як Німеччина, так і СРСР – це були дві великі імперії, головним завданням яких було завоювати побільше територій і встановити над ними своє панування. Лише у німців стояло питання про «збільшення життєвого простору», оскільки їм завжди не вистачало території, а у СРСР з часу його заснування була ідея про поширення та експорт світової революції та комуністичної ідеології, щоб у перспективі комунізм (а як виявилось на практиці – прихований російський імперіалізм) панував у всьому світі.

Вже досить багато сьогодні було сказано про битви під Москвою, Сталінградом та на Курській дузі. Але я не можу погодитися з думкою одного з попередніх доповідачів про те, що нічого нового до цих подій ми вже не додамо, оскільки вони достатньо повно відображені в існуючій історіографії. Річ у тім, що написано дійсно багато, але переважно в радянський період 1945–1991 рр. В тих книгах багато неточностей, помилок, що було зумовлено відсутністю можливості проводити вільні від впливу керуючої КПРС історичні дослідження. Саме тому чимало подій 1939–1945 рр. були спотворені, і лише зараз ми маємо можливість говорити правду.

Я переконаний, що слід посилити пошук раніше засекречених документів про події 1939–1945 рр., і вони дадуть відповідь, якою саме ціною були досягнуті перемоги Червоної Армії під Москвою, Сталінградом та на Курській дузі. Ці події слід показати об'єктивно, а не занадто захвалюючи успіхи радянських військ, адже невдач також вистачало. Варто згадати німецькі контрнаступи проти військ Червоної Армії, які, виконуючи вказівки керівництва, занадто рвалися вперед та потрапляли у підготовані німцями пастки (наприклад, після наступу під Москвою або після взяття Києва в листопаді 1943 р.). Деякі міста, такі як Харків, кілька разів відвойовувалися німцями, що вказувало на непродуманість атакуючих зусиль Червоної Армії.

Ще одне вкрай важливе питання: роль тилу в перемогах Червоної армії. Керівництво СРСР, максимально скориставшись перевагами централізованої

влади, зуміло налагодити в тилу потужне промислове виробництво під девізом «все для фронту, все для перемоги». Чимало установ та заводів своєчасно було евакуйовано з європейської частини СРСР до Сибіру, а там було в максимално короткий строк налагоджено їх ефективну роботу. Всього за рік після поразок 1941 р. вдалося організувати випуск достатньої кількості гармат, танків, машин. Завдяки цьому перевага в озброєнні поступово схилялася на бік військ Червоної Армії. Важливим фактором була мобілізація всього населення в тилу для роботи на потреби фронту. Навіть діти запаковували та надсилали бійцям на фронт пакунки з вітальними листами, подарунками та їжею, що було неабияким психологічним фактором: бійці знали, що вони воюють за майбутнє своїх дітей. Вважаю, що в платформі подій Другої світової війни слід обов'язково виокремити питання про допомогу тилу радянським військам, адже, маючи таку потужну базу, воювати стало набагато легше. До того ж досвід створення потужної системи постачання фронту цікаво знати і в сучасній Україні, порівняти досвід радянських «менеджерів» та сучасних українських будівничих держави.

Щодо другого питання круглого столу – про воєнні дії Червоної Армії та вермахту на території України в серпні-листопаді 1943 р., то про це досить багато сказали І.К. Патриляк та В.Ю. Король Від себе хочу додати, що, дійсно, наступальні операції Червоної Армії у той період приносили результати, але часто були неефективними. Про це в першу чергу свідчать бої за Київ та форсування Дніпра. Німецькі війська створили потужну систему оборони, і для її подолання був затрачений величезний ресурс військ Червоної Армії. Внаслідок наказів з Москви пошвидше просуватися на Захід, ніхто не рахувався з життям солдатів, які під час форсування Дніпра гинули тисячами, достатньо згадати Букринський плацдарм, коли німці обстрілювали переправу радянських військ з гармат та літаків, і втрати були колосальні. У Канівському та Переяслав-Хмельницькому краєзнавчому музеях усі ці події показані достатньо яскраво. Все це свідчить про низький рівень полководського мистецтва та про втручання керівництва СРСР у військові справи, що завдавало шкоди фронту. Якби був створений більш продуманий план форсування Дніпра, то втрати були б набагато меншими. А так у прагненні оволодіти Києвом до роковин т.зв. «Жовтневої революції» (07.11.1943 р.), керівництво не рахувалося з фізичними втратами військ. В цьому проявлялися імперські амбіції советського керівництва, яке намагалось якнайшвидше поширити свій вплив на якомога більшу кількість територій, не жаліючи солдатів.

Попередні доповідачі вже говорили про польові військкомати, які стали активно діяти саме на території України після приходу Червоної Армії. Вони, безсумнівно, були одним із засобів упокорення місцевого населення, яке не бажало воювати за чужі інтереси – ні на боці німців, ні в Червоній Армії, і часто просто пересиджувало війну в своїх хатах (можливо, в тому був вияв українського менталітету – «моя хата скраю, нічого не знаю»). Саме завдяки цим військкоматам на фронт були мобілізовані та відправлені сотні тисяч молодих та недосвідчених українців, частина генофонду нашої нації, які не були належним чином навчені поводження з зброєю, не були обмундировані,

не кажучи вже про більш глибокі знання щодо провадження військових дій. Значна частина мобілізованих загинула в перших же боях з більш досвідченими німецькими частинами. Фактично цих мобілізованих гнали просто на кулемети ворога, на неминучу смерть. Жодна цивілізована держава не могла б собі дозволити такого безглузлого поводження з людськими ресурсами. Звідси випливає, що цілком можливо керівництво СРСР вважало за необхідне відправляти на фронт усіх, хто перебував у німецькій окупації, щоб вони кров'ю спокутували свою неучасть у Червоній Армії, керуючись принципом: якщо вони загинуть, – то чим менше таких українців буде – тим краще для СРСР.

Щодо третього питання – про стратегічний наступ Червоної Армії на Правобережжя, у Криму та в Західній Україні в листопаді 1944 р. – жовтні 1944 рр. Вважаю за доцільне погодитися з висловленою раніше думкою І. Патриляка, що одним з основних завдань, які ставив Сталін перед керівництвом Червоної Армії, було якомога швидше вийти на кордон СРСР у 1941 р. та спробувати встановити радянське панування над Румунією, Угорщиною та Балканськими країнами. Цьому є кілька причин. По-перше, у Румунії знаходилися потужні родовища нафти, які використовувала для своїх потреб Німеччина, а отже, було вкрай необхідно позбавити її цієї можливості. По-друге, завоювання Балкан (у т.ч. Стамбула з протоками Босфор та Дарданелли) було давньою геополітичною мрією ще царської Російської імперії. По-третє, як уже сказав І. Патриляк, керівництво СРСР побоювалося, що союзники можуть скинути десант на Півдні Європи і почати наступ проти німців і їх союзників з цього плацдарму, що стало би перепороною планам СРСР захопити цю територію до сфери свого впливу.

Можливо, саме тому звільнення України (а фактично заміна німецької окупації на советську) відбулося порівняно швидко. До того ж давалася взнаки чисельна перевага Червоної Армії та зростання вміння її керівників проводити широкомасштабні операції.

Для України має важливе значення ще один факт. Варто відзначити, що в боях на території України між Червоною Армією та вермахтом з обох боків брали участь українці, які служили і в одній, і в другій арміях. Особливо це проявилось під час боїв під Бродами, коли сформована німцями з галичан дивізія Ваффен-СС «Галичина» намагалася протистояти просуванню Червоної Армії, але була практично повністю розбита. В цьому була одна з найбільш трагічних сторінок історії України в ХХ столітті: не маючи своєї державності, українці воювали в різних арміях, за чужі інтереси, досить часто – один проти одного. Цей урок доцільно засвоїти і ніколи більше не допускати подібних помилок.

Нам вкрай важливо знати про участь українців у тогочасних подіях, як у військах вермахту, так і у Червоній Армії. Держава, що поважає себе, повинна забезпечити збереження інформації про участь своїх громадян у різних арміях, щоб нащадки могли знати історичну правду. Так само повинні діяти й історики, що поважають себе. Важливу роль у цьому процесі повинні відігравати як державні установи (УІНП, архіви, наукові установи), так і історичні клуби, громадські організації, дослідники.

Багато хто протестує проти застосування визначення «совєтська окупація» для періоду після повернення Червоної Армії в Україну в 1944 р. Але як показали події Голоду 1946–1947 рр., придушення українського визвольного руху, радше слід говорити про «звільнення» України від німців, ніж про її «визволення»: визволені народи не голодують, їх сотнями тисяч не висилають до Сибіру та не репресують за участь у некомуністичних політичних організаціях. Отож, у період 1945–1991 рр. Україна була складовою частиною СРСР, але аж ніяк не незалежною державою, яка могла би проводити власну незалежну політику та користуватися повагою в світі. Таким чином, повне звільнення України відбулося лише 24.08.1991 р., коли вона була проголошена незалежною державою.

І, нарешті, останнє питання сьогodнішнього круглого столу: чи слід визнати 28 жовтня 1944 р. днем звільнення території України від німецьких військ? На мою думку, день визволення України від німецької окупації дійсно необхідно встановити та визнати державним святом. Однак виникає питання – який саме день? Попередні доповідачі говорили про те, що бої на українській етнічній території тривали і після 28.10.1944 р. Наприклад, на території Закарпаття вони мали місце після 28.10.1944 р., оскільки фронт на певний час зупинився. Також виникає питання: чи варто вважати за визволення українських земель бої з німцями в січні 1945 р. на території українських етнічних земель Лемківщини? Особисто я не готовий зараз назвати дату, яка враховувала би зазначені міркування. На мою суб'єктивну думку, це питання є дискусійним. Отож українським ветеранам та історикам необхідно зібратися та в своєму колі визначити таку дату. Але при цьому потрібно, щоб вона була чітко аргументована і не викликала сумніву. Інакше можуть бути закиди, що вона штучно створена і не підтверджується історичними фактами.

Олександр Вовк: На початку свого виступу хочу звернути увагу на спроби одного з попередніх доповідачів – пана Анатолія Чайковського перекинути жажливі прорахунки радянського керівництва та командування Червоної Армії у 1941 році в Західній Україні на діяльність українського визвольного руху. Те ж стосується якогось «могутнього» протистояння УПА Червоної Армії в 1944 році.

Зауважу тезово. Сучасна Україна – незалежна держава. Сьогodні ми дивимося на діяльність українського визвольного руху з позицій права націй та їх політичних представників, яким, зокрема, була Організація українських націоналістів, боротися за державну незалежність проти будь-яких окупантів у власний спосіб. У 1941 році це, окрім протирадянських виступів, яскраво було продемонстровано Актом відновлення української незалежності 30 червня 1941 року та подальшими німецькими репресіями.

По-друге, УПА була партизанською армією і в принципі неспроможною вести фронтальну боротьбу з класичною армією. За моїми дослідженнями, зокрема, на Волині і Поліссі по обидві сторони фронту розосереджено діяло до 9 тисяч повстанців. Ця чисельність не давала можливості суттєво впливати на хід бойових дій чи протистояти майже півмільйону радянських та

німецьких військ. Оперативні документи УПА свідчать про завдання уникати боїв із радянськими та німецькими військами та берегти сили для подальшої протирадянської боротьби, що й було реалізовано в другій половині 1940-х – на початку 1950-х років.

Тепер щодо щорічного відзначення 28 жовтня українським державним святом. Віднайдена істориками дата прийшла до нас із часів радянської України. Ще тоді ЦК компартії України бачив потребу виокремити вклад та втрати у війні як своєрідну протипагу «великоросійському пропагандивному тиску», щорічно приурочуваному до 9 травня. В незалежній Україні ця знахідка підтримана. Іншим питанням є так званий інструментарій відзначення органами влади державного свята, а саме – витрати на відзначення свята, витрати на підтримку ветеранів, відновлення пам'яток тощо. Цього року свято Дня визволення України від фашистських загарбників мало всі належні ознаки державного свята – Президент України в супроводі представників державного керівництва поклав квіти до Монумента невідомому солдатіві, Прем'єр-міністр виступила на приуроченому святковому концерті в палаці «Україна», увечері пролунав святковий салют, проведено інші заходи. На жаль, економічна криза не дозволила сильніше «наповнити» свято.

Іншим питанням є сучасне трактування участі України у Другій світовій війні. Нарешті прийшов час, коли науковці говорять про участь України не тільки як суб'єкта, а про спроби українського визвольного руху зробити її об'єктом війни. На жаль, сучасна, інспірована ззовні, політизація бачення цих процесів не дозволяє досягнути національного примирення в державі. Однак наукові дискусії, у тому числі і наша, свідчать про позитивний поступ у цьому напрямку. Свою необхідну українському суспільству виховну роль має і свято, яке ми недавно відзначили.

Георг Юхновський: Шановні друзі. Ми закінчили обговорення питань, пов'язаних із звільненням території України від німецьких загарбників. Я вважаю, що те, про що ви тут говорили, важливе для створення цілісної картини подій Другої світової війни і внеску українців у перемогу.

29 жовтня 2009 р.

ТЕМА 10. Українці на фронтах Другої світової війни та у Русі Опору країн Європи: проблеми історичної та національної пам'яті

Ігор Юхновський: Тема сьогоднішнього обговорення «Українці на фронтах Другої світової війни». Українці були у різних арміях на різних фронтах, і потрапивши до війська, солдат чесно виконує свої обов'язки. Українці часто воювали проти українців через те, що Україна не мала своєї державності, про що ми вже говорили на минулих круглих столах. Тому до того, що українці були по різні боки і на різних фронтах, ми повинні ставитися спокійно.

Ростислав Пилявець: Сьогодні у нас мова піде і про велику трагедію українського народу і про величний героїзм українців на фронтах Другої світової війни. *Чому трагедія?* Тому що, по-перше, в цьому наймасштабнішому катаклізмі за всю історію людства Україна не з власної волі опинилася в епіцентрі подій і заплатила за це неймовірну ціну. По-друге, українці в умовах відсутності власної держави під час цієї не нашої, а нав'язаної нам, війни воювали один проти одного, по різні боки фронту. Більшість українців були призвані до лав Червоної Армії і діяли у її складі або ж у радянських партизанських загонах, певна частина українців воювала у лавах ЗС Німеччини та інших країн – як її союзників, так і противників. А частина українців виборювала незалежність у складі Української повстанської армії. З певними пересторогами можна говорити про те, що Україна в роки Другої світової війни опинилася і у стані громадянської війни. І це теж є трагедією.

Чому героїзм? Тому що воювали українці переважно за покликанням власного серця, захищаючи свої родини і свою рідну землю, і достойно винесли на своїх плечах усі ці тяжкі випробування. Це стосується як рядових українців – солдатів і вояків, так і тих, хто обіймали відповідні посади – радянські воєначальники і командири, діячі національно-визвольного руху.

Якщо вести мову про українців – активних учасників бойових дій у війні на відміну від українського мирного населення, головне завдання якого полягало у тому, щоб вижити у цій жорстокій боротьбі, то їх можна розподілити на такі 4 основні групи:

перша – українці, які воювали в складі Червоної Армії – це найбільша група. За приблизними підрахунками, їх кількість складає від 6 до 7 мільйонів, причому половина з них загинула у цій війні. Крім того, до цієї ж групи слід зарахувати учасників радянського партизанського руху;

друга – українці у складі німецької армії, їх нараховувалось у збройних силах Німеччини до 250 тисяч осіб;

третя – українці в інших арміях, зокрема, Польщі, Румунії, Чехословаччини, Хорватії, Угорщини (точних підрахунків немає, але загалом не менше кількох сотень тисяч);

четверта – українці в УПА та інших формуваннях національно-визвольного руху. У різний час у ході Другої світової війни в повстанських загонах українського визвольного руху і загонах самооборони перебувало від 25 тисяч до понад 40 тисяч людей. Крім того, велика частина західно-українського населення сприяла діям УПА та інших збройних формувань визвольного руху.

Головне, на наш погляд, необхідно зрозуміти, чому так сталося, що українці опинилися по різні боки у цій війні, чому вони воювали один з одним. І не менш важливо визначити, як державі слід ставитися до учасників війни: диференційовано до представників кожної окремої категорії чи виробити якийсь спільний підхід до всіх. Ось у чому, на мою думку, полягає питання. Прошу поважних фахівців висловити свої позиції та думки з приводу означених питань.

Дмитро Веденєєв: Я б хотів висловитися з дещо іншого питання і зосередити увагу на формуванні засад політики національної пам'яті. Річ у тім, що будь-яке з питань порядку денного все одно вийде на цей макрорівень і є складовою обговорення цієї проблеми. Почну з того, що в Законі України «Про основи національної безпеки» чітко сказано, що серед основних загроз безпеці України в інформаційній сфері є свідоме і цілеспрямоване маніпулювання інформацією історичного характеру. Давно зрозуміло, що у війнах останніх десятиліть наголос робиться на руйнуванні ідейно-психологічного і соціально-психологічного поля противника і результати цих операцій дорівнюють тим операціям, які раніше досягалися кривавими війнами, державними переворотами, збройними акціями тощо. Що ми маємо на сьогодні?

Перше. Великим цивілізаційним надбанням українського народу і взагалі державницької традиції України є її об'єднання, соборність її етнічних земель тоді у складі УРСР. Причому геополітичні та міжнародно-правові акти радянської доби становлять основу територіальної цілісності та легітимності кордонів уже сучасної суверенної української держави. Тобто, попри квазісамостійність у складі СРСР Українська РСР виступала окремою договірною стороною в рамках формування Ялтинсько-Потсдамської системи, Паризької мирної конференції, яка закріпила відмову сусідніх держав від територіальних претензій до України. Ми це закономірно, справедливо сприймаємо як статус-кво, як цивілізаційне досягнення українського народу. Для нас це є історично справедливим і оформлено в міжнародно-правовому плані. На жаль, сьогодні в певних партійних колах суміжних держав, і навіть серед окремих високих урядовців, ми спостерігаємо зростання ревізіоністських настроїв щодо кордонів України, насамперед її західних кордонів. Це не дає підстави для безтурботного оптимізму стосовно принципової непорушності кордонів нашої держави.

Усе це має місце на фоні катастрофічного занепаду боєздатності Збройних сил України без якихось відчутних надій на покращення. Зверну вашу увагу на те, що в доповіді Національної розвідувальної ради США

«Глобальні тенденції 2025» в одному з принципових висновків говориться: «Стара система міжнародних відносин, яка сформувалася після 1945 р. припинила своє існування». Звісно, Ялтинсько-Потсдамська система не автоматично припинила своє існування, вона була свідомо демонтована. Таким чином, півстолітня геополітична стабільність, воєнно-політична рівновага на Європейському континенті, по-суті, скасовані разом із старою системою міжнародних відносин і викликають спокусу, в тому числі у наших найближчих сусідів, до ревізії тієї міжнародно-правової спадщини, яка оголошується несправедливою, наслідками пакту Молотова–Рібентропа і т.д.

Це одна загрозна для України річ – це резолюція парламентської сесії ОБСЄ від 1 липня цього року – возз'єднання розділеної Європи. Зрівняні нацизм і сталінізм. Якщо під сталінізмом мати на увазі державний лад тодішньої СРСР, складовою частиною якого була Червона Армія, яка зробила вирішальний внесок у розгром нацизму, то це є наруга над пам'яттю і 30 мільйонів загиблих, у тому числі 8–10 мільйонів українців, і до тих 7 мільйонів українців, які воювали в діючій армії. Але, головне, цей релятивізм не просто перекреслює міжнародно-правові наслідки Нюрнберга, він де-факто закладає передумови до сумнівності у легітимності існуючих кордонів Литви, Білорусі, України та Молдови. Річ у тім, що ті процеси, які відбуваються в політико-гуманітарній сфері наших посткомуністичних сусідів, викликають занепокоєння. У суспільній свідомості відбувається цілеспрямована делегітимізація історичної спадщини, як головна до вже міжнародно-правової делегітимізації і існуючих кордонів, і державної території України. І це попри риторику про стратегічне партнерство і т.д.

Виникає питання: хто дає такі козирі певним політичним силам? Для порівняння: станом на середину 2000-их років в Україні існувало лише польських неурядових організацій 136 з філіями, представництвами. Це вдвічі більше, ніж у Росії або в Литві, причому всі ці організації частково або повністю фінансуються державою. Назви дуже активних неурядових Румунії – «Союз буковинських румунів», «За Бесарабію і Буковину», «За Грицаївський край», «За Велику Румунію», «Відродження Великої Румунії» та ін. культурологічні організації. Зараз є переконлива статистика про те, що частка громадян Буковини, які мають румунські паспорти, дорівнює 30–50%, а картою поляка, тобто завуальованою формою подвійного громадянства, орієнтовно хочуть скористатися мільйон громадян України при 220 тисячах етнічних поляків за переписом населення. Про що це говорить? Про створення передумов для зазіхання на територіальну цілісність, на кордони України, в тому числі із використанням історико-гуманітарних аргументів.

Ви розумієте, що нерідко наше каяття, готовність покаятися, примиритися з сусідами наших сусідів зовсім ні до чого не зобов'язує. Коли ми ведемо мову про необхідність подолання «комплексу меншовартості малороса», то таке враження, що ми самі посилено поглиблюємо, консервуємо цей страшний комплекс, бо це неповага громадян до самих себе, держави. Чи може держава розраховувати на те, що її зусилля з формування істо-

ричної пам'яті, ліквідації «білих плям минулого», примирення з сусідами, справедливе каяття за взаємні жертви, чи хіба Сейм Польщі оцінив належним чином каяття України стосовно Волинської різанини? Ні. І резолюція про геноцид.

Я зараз вивчаю документи Наркомату державної безпеки України. Польське підпілля в Західній Україні в 1944 р. за вказівкою з Лондона домовилося з німцями про співробітництво, в тому числі в розвідувально-підіривній сфері. 1943 рік – команди Армії Крайової розпочали збройні повстання з метою закріплення за поляками у разі приходу Червоної Армії цього регіону. Поляки навіть готові були вдатися до бактеріологічної війни на цих територіях, щоб досягти перемоги. Ми про це мовчимо. Справді, це було страшне явище етнічної чистки, але хіба вони рівноправно й адекватно зараз оцінюються? Ми, на жаль, не можемо на це розраховувати. Ще раз підкреслюю: добра воля України в гуманітарній сфері, на жаль, не тільки не приносить якихось міжнародно-політичних дивідендів українській державі, вона, більше того, опускає її в очах міжнародного співтовариства, яке цінує силу. Якби в Англії розгорталися кампанії каяття стосовно голодоморів Індії, зокрема, в Британській Індії 40 млн. жертв, якби в Ірландії готували судовий процес над міністром колоній Черчиллем чи лордом Кітченером-Хортовським, я думаю, от тоді б великі держави миру сього, мабуть, і сприймали.

На сьогодні ми маємо подвійний стандарт і реальні втрати України в плані закладення нашими ж руками певних передумов до територіальних зазіхань на українські землі. Оскільки недалекоїй той час, коли буде поставлено питання: якщо для вас повністю нестерпна радянська спадщина з її очевидними здобутками, позитивними здобуттями для подальшої міжнародно-правової долі України, то давайте будемо принциповими до кінця, повернемося до статус-кво 1939–1940 років. Повірте, на основі всього цього аналізу у мене достатньо підстав для такого висновку, причому, зверніть увагу, ті ж самі польські організації, наприклад Волинська спільнота Армії Крайової тощо, всі вони мають серйозний сегмент підтримки серед професійних польських істориків, зокрема, Єви Семашко, Пруса і т.д. Я зараз не хочу оцінювати спадщину жінки, у якої батько був свідком волинської різанини, був вояком УПА, але, з іншого боку, розраховувати на суто науковий, прагматичний підхід теж не доводиться. Той же Інститут національної пам'яті в Польщі – це, фактично, інструмент формування державної політики, і я щиро вірю і сподіваюся, що і Український інститут національної пам'яті також перетвориться на солідний сегмент захисту національних інтересів України.

Дозвольте наостанок декілька тез. Я б сформулював їх тему так: «військова історія України є важливим сегментом формування політики національної пам'яті», не просто наукові пошуки, а політики національної пам'яті, як одного із важелів забезпечення безпеки і територіальної цілісності української держави. Тому військова історія, військово-історичні дослідження стають одночасно інструментом захисту законних прав України, в тому числі і в міжнародно-правовій сфері.

Перший висновок: вітчизняні історики перш за все не повинні плекати в собі соціально-психологічний комплекс меншовартості, і спільна перемога у Великій Вітчизняній і Другій світовій війні – це якраз той етап української історії, який дає для цього всі підстави. У нас немає жодних історичних підстав суцільно вважати свою історію серед інших народів найбільш недолугою, досить порівняти із колосальними жертвами та злочинами проти народів, скажімо, під час багатомісячного формування європейської цивілізації.

Друге. Україна і український народ – це унікальний історичний приклад, оскільки вони ніколи не виступали ані агресорами, ані поневолювачами інших народів, руйнаторами інших цивілізаційних світів. Навпаки, українці, в тому числі і у складі імперської Радянської Армії, доклали величезних зусиль і жертв до захисту європейської цивілізації, починаючи від навал степових орд і закінчуючи титанічним внеском у розгром нацизму. Це надає нашій вітчизняній військово-історичній науці винятково патріотичного і позитивного світоглядного характеру, і вона має відігравати роль консолідуючого чинника всередині суспільства як підстава для законної гордості сучасників.

Додільно відмовитися від методологічно неспроможних спроб штучно розглядати певні періоди історії України як винятково негативні, втрачений історичний час, хоча б тому, що він уже минув, ми на нього не вплинемо, він був і залишається нерозривним і, фактично, не може бути переглянутий сучасниками, які можуть одночасно дорого заплатити за нерозуміння і невизнання усієї повноти причинно-наслідкових зв'язків у процесах і подіях минулого. Наслідки були далеко неоднозначні, і зараз втрачаються сприятливі для розвитку України надбання, реальна загроза ревізії соборності України слугує тут, на жаль, зайвим підтвердженням. Розуміючи об'єктивність регіональних, вікових, соціально-корпоративних відмінностей у поглядах на минуле, які мають місце в Україні, військові історики здатні саме на наукових манівцях надати суспільству консолідуючі чинники, матеріал для формування поваги до свого минулого як обов'язкового елемента самоповаги суспільства в цілому і неодмінною передумовою готовності до захисту Вітчизни.

Військово-історична наука в хорошому, утилітарному розумінні спроможна озброювати державу і політиків обґрунтованими аргументами в обстоюванні міжнародно-правового і державно-територіального статус-кво України. Не буде цього, то тоді взагалі як можна говорити про якісь там реформи, поліпшення, формування політичної нації і т.д. Ми вибиваємо саме фундаментальні, базові, капітальні чинники для існування української держави. Непідробне прагнення нашої держави до миру і добросусідства у світі історики повинні чітко розмежовувати із важливістю науковими засобами протистояти спробам через історичні псевдоаргументи завдати образи народами або спотворити минуле на угоду політичній кон'юктурі.

Нарешті, спеціалісти з військової історії мають докласти зусиль до подолання серйозної ерозії того раціонального типу суспільного мислення, яке поглиблюється в Україні і використовується для обмеження реальних

прав громадян України – європейської держави, а також для сприяння негативним інформаційно-психологічним впливам ззовні. Насамкінець, наведу одну цитату видатного богослова, релігійного діяча ХХ століття святителя Ніколая Сербського: «Нашими кістками тупили ми турецькі шаблі, нашими трупами перегороджували шлях, пересікали життя цілим ордам, які як снігова лавина накочувалися на Європу. Впродовж багатостолітньої епохи, упродовж якої Європа послідовно реформувала і віру, і науку, і політику, і умови праці, і все своє життя. Ми, терплячі раби і слуги, на смерть билися з її ворогами біля її воріт, захищаючи її вхід. Інакше кажучи, поки Європа ставала Європою, ми були її огорожею, живим щитом, диким тереном навколо ніжної троянди». Тож скажіть, хіба військова звитяга періоду Великої Вітчизняної, в цілому Другої світової війни українців, найбільшого народу тодішнього СРСР, не є підтвердженням вислову святителя Ніколая? І взагалі, не повинна нас надихати на формування національної історичної пам'яті як дієвого важеля забезпечення подальшого існування України як держави?

Ігор Юхновський: Щодо історичної оцінки подій. Усе залежить від так званого вихідного рівня. Вихідний рівень опису історичних подій залежить від структури влади, яка існує в даній державі. Наприклад, може бути диктаторський режим, і якщо ви в ньому живете і є істориком, ви робите певну оцінку історичних подій. Якщо ви живете в демократичному суспільстві і в ньому робите оцінку історичних подій, вона буде теж інша. Зараз Україна, безумовно, є демократичним суспільством, я вважаю, анархо-демократичним суспільством, і нам усім треба розібратися з підністю нації в минулі часи.

Валерій Гриценко: Я продовжу обговорення того аспекту, який уже розпочато. Сподіваюся, ми ніколи не повернемося до реалій 30-х років, ми маємо самостійну державу, і маю переконання, що так буде і в майбутньому. Що стосується української гідності і питання щодо формування національної пам'яті, я б сказав, національної гідності і свідомості наших громадян і т.д., можна розширити це все питання. Працюючи в Музеї Великої Вітчизняної війни, я не буду зачіпати велику політику, а звернуся до ставлення наших громадян, зокрема тих, які відвідують наш Музей, і, власне, поділюся з вами досвідом. Коли ці люди приходять, доводиться стикатися з тим, що їм доводиться втворювати, що вони є українці. І як такої чіткої відповіді у них нема. В Музеї у нас представлені речі, які висвітлюють події, пов'язані з учасниками Руху Опору, українців в УПА, СС «Галичина» і т.д., і ставлення наших громадян і їх реакції дуже різні. У деяких людей вона негативна, у деяких – позитивна. Власне, є ще один епізод у нашому Музеї, який розкриває події Великої Вітчизняної війни і Другої світової війни та участі України в цих всіх подіях – це матеріали про пакт Молотова–Рібентропа. Коли йде екскурсія і виходить вдало розповісти про цей пакт, тоді все стає на свої місця і тоді ставлення до учасників УПА є більш зрозумілим, чому,

власне, вони зробили так, а не інакше. І цей пакт Молотова–Рібентропа, немовби такий дороговказ, і люди після цього починають розуміти, що ж, власне, сталося. Варто зазначити, що багато людей узагалі нічого не знають про цей пакт. Навіть якщо їхнє ставлення до цього було негативним, то після розповіді про пакт люди починають задумуватися. У людей уже нема такого радикалізму, вони вже не так радикально дивляться на речі і не засуджують цих людей безповоротно. Тобто, якщо таке зерно ти вже заклав у своїй екскурсії, воно вже дало свої плоди, після цього все і змінюється. Тому наше основне завдання і всієї нашої команди, яка працює в Музеї Великої Вітчизняної війни, – донести до людей дуже часто просто елементарні речі про історію. Не треба вишукувати якихось історичних фактів, а просто розповісти про самі факти, не вдаючись у деталі.

Взагалі, хотілося б декілька слів сказати щодо участі держави Україна у всій цій ситуації. Звісно, було б великим плюсом у цій ситуації створення якоїсь навіть художньої книжки з цього періоду, або, наприклад, створення художнього фільму. Було б добре мати гарний фільм, знятий на високому рівні на тлі, наприклад, любовних стосунків якогось вояка УПА з дочкою енкаведиста, показати, власне, усі ці події. Якби він був дуже популярним, тоді б люди зрозуміли все це, і вся молодь, яка виховується на фільмах типу «Адмірал», «Тарас Бульба», зрозуміли власну історію, а не чужу. Чи видати таку книгу, сформовану на історичних фактах, щоб там нічого не було викривлено, і це, звісно, змінило б ситуацію і зацікавило б людей. Тому що українська історія не просто цікава: аби дати такий матеріал Голівуду, тут би не одне кіно зняли. Я думаю, все ж, що все зміниться на краще. Власне, ми з нашою командою з Музею ВВВ намагаємося донести всі ці події не просто як факти, а також цікаво розповісти історію, зацікавити їх, створювати такі ситуації, які б спонукали людей задумуватися над усіма цими подіями.

Валерій Грицюк: Складається враження, що ми обговорюємо зараз інформаційно-психологічний вплив на людей, ніж проводимо наукові дискусії. В цілому хочу підтримати Дмитра Веденєєва в тому, що ми знаходимося на геополітичному пласті. Україна знаходиться на перехресті воєнно-стратегічних інтересів Сходу, Заходу, Півночі і Півдня. Так трапилось і в Другу світову війну. При цьому та радянська схема Другої світової війни чітко вибудовує цю картину і на перше місце ставить Москву, Сталінград, Курську дугу. Насправді, займаючись детально періодом Другої світової війни, заглиблюючись в аналіз подій оперативного, оперативно-стратегічного рівня, я маю підстави говорити, що багато основних подій відбувалися саме на теренах України.

Я хотів би задекларувати таку спільну позицію співробітників нашої академії, зокрема, такі цифри. Воєнні дії почалися безпосередньо в Україні і тривали до 28 жовтня 1944 р. За цей час фронт прокотився кілька разів в один і в інший бік. 27 липня 1942 р. радянськими військами було залишено останнє селище міського типу та залізничну станцію Шотове

Ворошиловградської області, і всі українські землі опинились під окупацією. Але в тому ж 1942 р. 18 грудня радянські війська звільняють перший український населений пункт – с. Півнівка Мілоського району Луганської області, і починається процес визволення українських земель. У цьому процесі населені пункти переходили раз у раз з рук у руки. За підрахунками, таких випадків було 332 (включаючи міста, обласні та районні центри, селища міського типу, села та залізничні станції), які були захоплені та визволені від ворога двічі, тричі і навіть чотири рази. 278 населених пунктів було захоплено і визволено від ворога двічі, 48 населених пунктів – тричі та 6 населених пунктів було захоплено і визволено чотири рази.

На території України відбувалися дуже масштабні бойові дії. Є поняття «бойові дії», а є – «бойові операції». На території України відбулося 15 стратегічних операцій, у цих операціях узяло участь 54 армії, а всього в СРСР було 70 армій. Тільки з січня 1943 до жовтня 1944 року було проведено 11 стратегічних і 28 фронтових операцій. Кілька конкретних прикладів. 1941 рік: саме на теренах України, на території Київського особливого військового округу, за рішенням радянського керівництва, створюється основне ударне угруповання радянських військ. Тут було зосереджено близько 60% бойового потенціалу Радянського Союзу. Звідси мав наноситись і основний удар на Німеччину. В розпорядженні Кирпоноса було 5 армій, 16 танкових дивізій. 3 квітня 1941 р. за директивою Генштабу на територію України передислоковуються ще армії з Закавказзя, Сибіру, Далекого сходу – 19, 21 і 16-а. Але вони візьмуть участь у бойових діях на території Білорусії. В 1941 р. розгорнулися величезні бойові дії. Найбільше оточення в історії війн відбулося в районі Києва. Німці взяли в оточення понад 660 тис. полонених – це два Сталінграда. Радянські джерела дають цифру 443 тис., але ця наймасштабніша катастрофа сталася саме на території України.

Далі – 1944 рік. Слід сказати, що радянська історіографія намагалася якось применшити розмах бойових дій на території України, мовляв, нічого не зрівняється з Курськом, Сталінградом і т.д. За моїми підрахунками, в 1944 р. на території України розгорнулася найбільша стратегічна операція за певними показниками. За кількістю втрат і за кількістю задіяних військ одна з найбільших операцій за просторовим розмахом і задіяною технікою. 5 фронтів – чотири Українських і 2-й Білоруський розгорнули одночасно бойові дії від Прип'ятських боліт до Чорного моря, вели їх три місяці. В ході наступу було здійснено 10 фронтових і 50 армійських операцій. Щоденні втрати складають 9 тис. 565 чол. Під час боїв на території України втрати радянських військ склали 3 млн. 83 тис. особового складу, загальні перевищили 6 683000 особового складу, понад 21 тис. танків.

Україна була величезним резервуаром військової сили, не менше 6 млн. чол. було призвано до лав Радянської Армії. Але українці воювали і в інших арміях. Тільки в канадській армії воювало 40 тис. українців. У ході війни жителі України отримали 2,5 млн. орденів та медалей за хоробрість і відвагу із загальної кількості 7 млн. Частка українців серед Героїв Радянського Союзу становила 18,2% (для порівняння – росіян 71%, білоруси –

3,3%, представники інших 40 національностей – 7,4%). Із 12 міст-героїв – 4 знаходяться в Україні. Таким чином, Україна зазнала значних втрат, втрат економічних, людських.

Володимир Ковальчук: Мої міркування стосуються більше першого і другого питань. Готуючи до друку черговий збірник документів з історії УПА, я зіткнувся з необхідністю підготовки коментарів і в зв'язку з цим змушений був вивчати біографії багатьох діячів УПА, які згадувалися у цих документах. Я поставив собі за мету зрозуміти, що змушувало тих людей, які стали активістами ОУН-УПА, брати участь у військових діях, боротися за незалежність України, що змушувало їх йти до останнього, що змушувало часто закінчувати своє життя самогубством, не мирячись зі зміною влади на їхніх територіях, що змушувало українця, наприклад, жителя Західної Волині чи Західного Полісся, який до кінця не сприйняв прихід радянської влади, що змушувало, зрештою, вихідців із багатодітних родин, які часто були вчителями, отримували гарну на той час освіту, вихідцям священницьких родин, які вчилися в польських закладах освіти, боротися за незалежність України? На мою думку, ситуація, в якій опинилися охарактеризовані мною люди, співмірна з тією, яка зараз відбувається в Косово. Там живе дуже багато сербів, і вони стали заручниками геополітичної гри і змушені зараз пристосовуватися до нових правил проживання в албанському середовищі. Те саме було з українцями на території Західної Волині, Західного Полісся, які волею геополітичних обставин були змушені пристосовуватися: або сприймати радянську владу, або воювати за свою ідентичність до кінця. На мою думку, те, що українці опинилися по різні боки, я маю на увазі ті, хто сприйняв прихід Червоної Армії, і ті, хто не сприйняв, – це, звичайно, трагедія. По-перше, проблема власності. Дуже часто люди були власниками досить значних земельних наділів (землі обраховувалися гектарами), і коли приходить радянська влада, яка насаджує свою колгоспну систему, то, безперечно, це стало одним з основних факторів спротиву цій новій владі. По-друге, проблема з самоідентичністю. Коли приходить радянська влада, людина, яка була польським громадянином, тепер волею когось змушена змінювати своє громадянство, і не кожен міг на це погодитися. По-третє, в проаналізованих мною біографіях майже нема такого діяча УПА чи ОУН, представника сім'ї якої не репресувала б радянська влада. Це також не піднімало авторитету радянській владі в очах цих діячів ОУН і УПА. Це щодо першого питання.

Щодо питання про українців у національно-визвольному русі в роки Другої світової війни. Хочу вказати на те, що досі біографічні відомості діячів ОУН, УПА, як одного з напрямків національно-визвольного руху, невідомі широкому загалу. Ми зараз досить добре знаємо про керівників – про Шухевича, Бандеру, меншою мірою про таких осіб, як, наприклад, Дмитро Клячківський, зовсім не знаємо про керівників середньої і нижчої ланки, наприклад, про начальників штабів УПА. Маловідома біографічна інформація про УПА через те, що не друкуються статистичні документи. Довгий час вва-

жалося, що їх не існує, але, як показує практика, в архівосховищах такі статистичні документи є, це переліки учасників сотень, які були в УПА-Північ, за цими переліками можна відслідкувати походження людей, які воювали в УПА на рівні сотень, можна відслідкувати, де людина народилася, їхнє соціальне походження, їхню освіту, де вони служили і т.д.

Третє. На мою думку, мало уваги приділяють дослідники такому аспекту, як вивчення повсякденної історії УПА. Все це ускладнює розуміння в суспільній свідомості значення боротьби УПА, тому що все зводиться до підготовки таких от нарисів про діяльність знакових фігур УПА, часто згадуються бої, їхня терористична діяльність, а всі інші сфери майже не висвітлюються. Четверте. Ускладнює розуміння проблеми УПА і те, що досі люди не знають про те, що в УПА дуже багато було вихідців з інших територій України, не тільки Західної, а і Сумської області, Київської, Харківської і т.п. Нещодавно в ГДА СБУ виявлено документи, які ще раз це підтверджують. Такі документи є в управлінні СБУ в Сумській області, виявляється, що дуже багато вихідців саме з Сумської, Чернігівської областей служили в УПА-Південь. П'яте. Дуже важко відтворити соціальний склад, національне походження, взагалі, відтворювати біографічні відомості учасників УПА через псевдоніми. Часто люди криються за псевдонімами і їх розшифрувати складно. Хочу зазначити, що на даний момент ГДА СБУ закінчує підготовку двох анотованих покажчиків, один з яких присвячений листуванню провідників ОУН і УПА, і саме в ньому буде зроблена спроба розшифрувати псевдоніми.

Досліджуючи біографії діячів ОУН-УПА, я зіткнувся з тим, що в цьому комплексі біографій виникають «білі плями». Наприклад, розглянемо період 1939–1940 рр. В життєвій долі провідників УПА дуже важко відтворити, чим люди в цей період займалися. Мене особисто вразила синхронна втеча з радянських тюрем багатьох активістів УПА напередодні радянсько-німецької війни. Зараз «не престижно» говорити про те, чим майбутні упівці і оунівці займалися в період 1942 р.

Дмитро Веденєсєв: Я б хотів додати, що документи радянської військової розвідки, які вели кадрові співробітники спецслужб, писалися не для пропаганди, а для бойового планування, і скрізь проходить об'єктивістська думка, що українські повстанці, не тільки, власне, УПА, а й інші некоммуністичні повстанці цілком серйозно воюють із німцями, становлять собою реальний вагомий бойовий фактор, з яким треба налагоджувати порозуміння. Чим не цікавий момент для формування інтегрованої історії участі українців у позафронтівій боротьбі зокрема і у Другій світовій в цілому?

Ігор Юхновський: Але я хочу вам сказати, що після закінчення війни то вже були такі смертники, які зумисне трималися НКВС для того, щоб їх використати чи послати своїх провокаторів, які були переодягнені під УПА для того, щоб показати, що от є «бандитські дії».

Іван Патриляк: Ми маємо розуміти, що, наприклад, вихід повстанських груп із Закарзоння в 1947–1948 рр. на захід був спричинений тим, що звідти було вивезено українське населення і, власне, не було вже заради чого там на заході воювати. Якщо говорити про Закарзоння зокрема, то там не було такого сприйняття, що їх вивозять через те, що там відбуваються повстанські дії, повстанців сприймають як людей, які захищають від польського терору. Повстанців не робили винними в тому, що їх вивозили. Інша справа, що, справді, до них ставилися як до смертників. Читаючи документи повстанського руху, я особисто не зустрічав таких речей, що, скажімо, Шухевич, чи після нього Кук, що вони розцінювали себе як засіб для використання «всліпу» для того, щоб просто вивозити чи знищувати населення. Так, вони ставили собі ці питання і обмежували навіть ці бойові операції, звертали більше уваги на пропаганду, але ці бойові операції вони обмежували скоріше заради збереження власних кадрів. Було таке судження, що більшовики все одно будуть вивозити і знищувати. Не було, скажімо, в середині 20-х років на території Наддніпрянщини якогось організованого опору радянській владі, не було таких великих повстанських організацій, але все одно в результаті отримали вивезення, репресії, голод і т.д., тобто ці люди були свідомі того, що так чи інакше тебе будуть знищувати. Українці є в ситуації окупованої нації, і її будуть знищувати так чи інакше, тобто вони мали історичний досвід, адже кожна людина будує собі прогнози, виходячи з історичного досвіду. Очевидно, вони думали над тим, як мінімізувати ці жертви, але, з іншого боку, вони були абсолютно переконані в тому, що підпілля має бути збережено, це підпілля має діяти, і рано чи пізно воно дотягне до того періоду, коли зміниться геополітична ситуація, яка приведе до отримання шансу на здобуття української держави. Вони не вірили в те, що вони вже зможуть здобути цю державу в другій половині 40-х років чи в середині 50-х, вони вже теж були свідомі того, що вони тут смертники, але вони вірили в те, що рано чи пізно ситуація може скластися так, що виникне така можливість, оскільки в 1991 р. склалась така ситуація.

Валерій Грицюк: Річ у тім, що наша дискусія пішла не в тому питанні, яке поставив Ігор Рафаїлович. Питання звучало так: чи провокували спецоргани Радянського Союзу збройну боротьбу в Західній Україні?

Дмитро Веденєєв: Чому провокували? Вони вели цю боротьбу.

Валерій Грицюк: Є думка, що радянські спецоргани вели цю боротьбу для того, щоб аргументувати своє фінансування, щоб збільшити свої структури і, відповідно, збільшити бюджет. Часом, коли затухала боротьба, вони її спонукали для обґрунтування свого існування і своїх генеральських звань і високих посад.

Дмитро Ведєнєв: Малося на увазі, що у післявоєнний період штучно підживлювали закордонні центри політичної еміграції, в тому числі і через вивід радянської агентури з Радянського Союзу, чим створювали реноме антирадянщиків, проводилися гучні акції, щоб «продвигать кваліфіцированную агентуру в руководящие звенья буржуазно-националистических закордонных центров». Це був один з основних напрямків роботи І-го Управління КДБ України, тобто зовнішньої розвідки. Фактично, забезпечували собі фронт роботи і по лінії ОУН, вірменських націоналістів, прибалтійських еміграцій і т.д.

Надія Смолярчук: Зупинюся на питанні про Карпатську Україну. Нам хотілося сказати про це мовою музейних експонатів, яких у нас не було, методичної літератури теж не було. Завдяки привезеним із Закарпаття документам ми зараз говоримо про те, що Друга світова війна почалася не 1 вересня, а 15 березня 1939 р., коли була перша сутичка із країнами Антикомінтернівського пакту. Ці документи підтвердили в мініатюрі нашу сьогоденішню Україну. Чому? Той самий гімн, той самий прапор, той самий герб, та сама гривня, ті самі 32 політичні партії на початку 30-х років, дві з них – русофіли і українофіли – найбільш сильні. Ми показуємо людям документи, які ми знайшли, показуємо пресу тих років, де чітко написано, що пропагують русофіли (звичайно, орієнтація на Москву), що – українофіли (золотоверхий Київ), але коли виникає небезпека, ці партії об'єднуються і виступають разом проти спільного ворога, тому що соборність і суверенність цієї маленької держави, зрозуміло, нікому не була потрібна: ні головним фігурантам політичної шахівниці в Європі, ні великим, ні малим. Тому ця держава і була знищена. Але ми не можемо обминути людей, які її творили, їхню долю, навіть у контексті і цих питань, і в контексті пошани до нашої історії. Згадаймо 1939–1941 рр. Під час ознайомлення з виставкою, багато людей були здивовані тим, що була така держава одного дня. Коли угорці зі згоди Гітлера наступають на Карпатську Україну, то люди, які опиняються під угорською окупацією, зокрема, люди грамотні – гімназисти, студенти, викладачі, – починають шукати щастя на сході, бо оті 20 міжвоєнних років говорили, що там на сході, є велика Країна Рад, яка принесе нам щастя, в якій безкоштовне навчання, лікування і т.д., тобто треба туди тікати, аби не бути гонведами. Поступово були пророблені доріжки на прикордонних заставах. У донесеннях прикордонних застав на північному сході Закарпаття є багато інформації про цих нелегалів, перебіжчиків, яких на цих же кордонах зупиняли і відправляли в Гутаб. За різними даними, туди потрапили 50 тисяч закарпатських українців, українська карпатська діаспора дає цифру в 55 тисяч. Коли в 1942 р. почала створюватися чехословацька бригада Людвіга Свободи, то для цих людей це був вихід, аби не загинути, а їх і так загинуло по дорозі до Сибіру – 2,5 тисячі, і вони всі згодилися добровольцями потрапити у цей батальйон. Кажуть, батальйон чехословацький, а закарпатському українцю, напевне, буде боляче. Наприклад, за один місяць до 30 грудня 1942 р. до Бузулука прибуло 974

закарпатських українців, а цей батальйон налічував 1200, тобто вже навіть більше ніж 80% закарпатських українців входили до складу цього чехословацького з'єднання. Напевно, чехам було б соромно оприлюднювати цю цифру, бо протягом усієї бойової діяльності корпусу, бригади кількість закарпатських українців була найбільша. По суті, це був український корпус. Корпус брав участь у боях на Лівобережжі, у звільненні Києва. Закінчу словами Августина Волошина, сказаними в 1944 р.: «Лише загальна християнська етика, що стоїть над державами і над народами, може забезпечити і нашому народові цивілізоване життя серед цивілізованого люду».

Ярослава Пасічко: Шановне панство, я хочу ще раз пригадати три основні етапи хронічки Другої світової війни, а саме: березень 1939 р., травень 1945 р. і вересень 1945 року. Які ж історичні постаті стояли за цими подіями? Ми всі знаємо, що вогняний вал Другої світової війни двічі прокотився теренами України і війна для українського народу розпочалася ще задовго до 22 червня, і навіть задовго до 1 вересня 1939 р. Сьогодні вже було сказано про те, що 15 березня Августин Волошин проголосив незалежну українську державу – Карпатська Україна. В той же день, 15 березня, угорські війська перетнули кордон молодої держави й існування цієї держави припинилося. Ця подія відбулася під Хустом на Красному полі, де загинуло 5 тис. січовиків Карпатської України. Трагічна була доля Карпатської України, яку не підтримала жодна європейська держава, яка першою вступила в бій із фашистськими союзниками, тобто з угорськими військами. Трагічною була доля і Августина Волошина. Після того як зникла Карпатська Україна, А. Волошин емігрує до Праги, де створює Український вільний університет. Після визволення Праги у травні 1945 р. радянськими військами він був заарештований МГБ СРСР. Усі ці допити погіршили стан здоров'я 70-річної людини, і у липні 1945 р. Августин Волошин помирає у Бутирській в'язниці. У 2002 р. Президент України надав йому посмертно звання Героя України. Розглядаючи Другу світову війну, ми не знайдемо жодної військової частини, жодної фронтової події, де б не брали участь наші співвітчизники. Внесок України в перемогу над нацизмом величезний, уже лунали сьогодні цифри – 8 млн. жертв, щоденно гинуло 6 тисяч українців (за приблизними підрахунками). 8 травня 1945 р. над Рейхстагом замайорів прапор перемоги. Очоловав групу бійців, які виконували завдання з підняття прапора, лейтенант 3-го Українського фронту Олексій Прокопович Берест. П'ятеро бійців, у тому числі Єгоров і Кантарія, отримують звання Герой Радянського Союзу, але серед цього списку нема Олексія Прокоповича. У 1953 р. він був безвинно засуджений, відбував покарання на Пермських лісопозаводах. Ця людина прожила яскраве, але дуже коротке життя і загинув, рятуючи чужу дитину з-під колес потяга у 1970 р. Лише у 2004 р. Президент України надав йому звання Героя України посмертно. І, нарешті, вересень 1945 р. Крапку в історії Другої світової війни поставив саме українець Кузьма Миколайович Дерев'яноко. Він був на війні з першого до останнього дня, кавалер багатьох орденів і медалей. У серпні 1945 р. він

отримав повноваження від імені СРСР підписати акт беззастережної капітуляції мілітаристської Японії. Ця подія відбулася 2 вересня 1945 р. на американському лінкорі «Міссурі». Трагічно закінчилося життя генерала Дерев'янка – він їде у відрядження до японських міст Хіросіма і Нагасакі, де після їх атомного бомбардування отримує дуже величезну дозу опромінення і помирає у 1954 р. За клопотанням дирекції, наукового колективу нашого Меморіального комплексу у травні 2007 року Кузьмі Дерев'янку було також надано звання Героя України. Найціннішим у нашому Музеї є сповіщення про загибель українців.

Іван Патрільяк: Тут уже говорили про українців у Червоній Армії, в різних арміях світу. Не треба забувати українців, призваних до складу польської армії – 12 тисяч, 8 із яких загинуло у вересневій кампанії 1939 р. Але найбільш контроверсійна проблема – це українці в Збройних силах Німеччини та її союзників. В арміях Угорщини і Румунії було найбільше представлено українців, які були мобілізовані до угорської і румунської армії. Це були закарпатські українці, бессарабські, буковинські. Точних даних нема, бо облік такий не вівся, адже українців не називали українцями ні в Румунії, ні в Угорщині. Припускають, що десь 40–50 тис. було мобілізовано до армії угорської, частина з них потім опинилась у таборах. Тилові частини угорської армії приблизно на 50% склалися з українців і словаків, тому вони були дуже ненадійними і мадяри їх не відправляли на фронт. За різними оцінками, зустрічалась цифра 40 тисяч і 80 тисяч призваних до румунської армії в роки війни, але важко сказати, скільки серед них загинуло, тому що румуни не визнавали українців окремим народом, вони вважали їх румунами, що просто забули рідну мову. Поодинокі українці зустрічалися в Хорватському легіоні, який був відправлений на Східний фронт, люди українського походження зустрічалися в італійській армії, але це радше були винятки, ніж правило, бо українці там масово не проживали.

В німецькій армії була трохи інша ситуація. Але тут треба дивитися з кількох аспектів: українці в німецькій армії в різний період війни, різна була мотивація людей, які опинились у німецькій армії. Перші українські формування були створені німцями в 1939 р. – т.зв. легіон Сушка. За різними оцінками, там було від 200 до 600 чол., більшість колишніх карпатських січовиків, які були інтерновані в Румунії, потім Абвер їх визволив з цього румунського полону, за допомогою Абверу їх перевели в Австрію і створили там диверсійний загін, який, фактично, не брав участь у бойових діях. В 1941 р. виникають три українські підрозділи при Абвері – «Нахтігаль», «Роланд» і «Пума» – до 600 чол. разом «Нахтігаль» і «Роланд» і десь 150-200 чол. в «Пумі». Тобто це були нечисленні загоны, тому не можна говорити про масовість, це радше була спроба обопільного використання українцями німців, а німцями – українців на початку війни.

Другий момент. Уже після початку німецько-радянської війни поява українців у німецькій армії чи в поліції набуває вже масового характеру,

особливо під час окупації України, але українці тут особливо нічим не відрізнялися від інших народів СРСР і від інших народів окупованої Європи. Тобто тут не було такої масової презентації українців у лавах німецької армії, це навіть менший відсоток, ніж у росіян, якщо подивитись на ту частину Росії, яка була окупована, – під німецькою окупацією було приблизно 30 млн. росіян, при німецькій армії було 700–800 тисяч росіян, українців було майже 40 млн., а при німецькій армії і поліції – 200–250 тисяч. Треба сказати і про Українське Визвольне військо – 70–80 тисяч, але ці батальйони не були єдиною одиницею, вони не мали спільного командування. Дивізія «Галичина» – близько 20 тисяч чол., приблизно 50 батальйонів поліційних, 2 батальйони СД – це загалом до 30–40 тисяч. Були ще так звані загони з охорони врожаю, які організовувалися на Великій Україні. Це були, в основному, селяни, такі собі народні дружини, вони не мали вогнепальної зброї, їх було до 120 тисяч чол., але вони не відступали з німцями, і взагалі, їх важко назвати військовими одиницями. Це були добровільні народні дружини для боротьби із партизанами, які, наприклад, підпалювали врожай. Нарешті, на кінцевому етапі війни вже з українців, яких вивозили на роботи до Німеччини, а також із військовополонених було створено протитанкову бригаду «Україна», її сформував колишній полковник армії УНР Дяченко. За різними даними, там було від 2,5 до 5 тис. чол., але більшість із них загинули в 1945 р. В Данії був сформований батальйон Бульби-Боровця (500 чол.). Це десантний батальйон, який хотіли закинути в тил Червоної Армії на Полісся, але так і не кинули, вони так і залишились у Західній Європі. Загалом, у всіх військових формуваннях Німеччини було десь 200–250 тис. українців. Декілька тисяч українців на початку війни служили перекладачами, в основному, це були емігранти, їх важко назвати військовослужбовцями, вони були розкидані по німецьких тилових частинах.

У контексті нашої сьогоднішньої розмови ми повинні поставити собі одне питання. Ми багато говорили про героїв, людей, які виявляли в роки війни особисту мужність, ми багатьох воєначальників і офіцерів Червоної Армії зараховуємо до українців і, очевидно, вони були етнічними українцями, але чи вони самі себе вважали українцями? Тому що основна маса цих радянських українців розуміли, що вони українського походження, але вони себе не відділяли від радянського російського народу чи політичної нації. Треба врахувати, що в тому розумінні, в якому ми вважаємо цих людей українцями, вони себе такими не усвідомлювали.

Другий момент. Ми маємо десакралізувати сприйняття суспільством усієї Другої світової війни і сприймати її так само, як і Першу світову війну. Ми не мали своєї держави, були під окупацією. Але так склалось історично, що більше часу ми були під радянською окупацією, і ми цю ненормальність вважаємо нормальною. Як у Першу світову війну більшість українців воювали в російській армії, так і в Другу світову війну українці воювали в Радянській Армії. Нам потрібно звертати увагу: як інші народи, які опинились у подібній ситуації, наприклад, литовці, естонці, латиші, поляки, вихо-

дять з цього всього. Вони теж опинились на різних фронтах війни, а хорвати, взагалі, в цей час мали пронацистську державу. Тобто це цілий комплекс.

На мою думку (я нікого не хочу переконувати), якщо ми і далі будемо йти вперед під цими червоними гвардійськими прапорами, то ми врешті-решт ніколи України не побудуємо. Ми завжди будемо якоюсь «недоросією», тобто неповноцінною Росією – ми вже перестали бути Росією, але ми ще і не стали Україною. Такі речі потрібно десакралізувати, потрібно до цього ставитися спокійно. Треба залишити це все історикам, поступово сформувати новий погляд на це все і ставитися до цього абсолютно спокійно.

Ігор Юхновський: Взагалі, якщо ми маємо вже свою державу, то ми маємо цінувати оце «наше». Мені абсолютно байдуже, ким вважав себе маршал Рибалко – чи він вважав себе росіянином, чи він не вважав себе росіянином, мені важливо, що він народився в Україні і був українцем, я його зараховую до українських полководців у Радянській Армії. Тобто не слід віддавати нічого, що може бути приєднано до України, тоді нас будуть поважати, а так заберуть усе.

Володимир Сімперович: Щодо участі українців у бойових діях союзників на Західному фронті, у Русі Опору країн Європи. Потрібно констатувати, що українці дійсно активно включилися у всенародну боротьбу проти нацизму, у військах країн антигітлерівської коаліції дійсно воювало багато українців. У Канаді, за різними даними, воювало до 50 тис., це, фактично, 11,4 % всіх канадійських українців, у США воювало бл. 40 тис. українців у Тихоокеанському регіоні, Малій Азії, Північній Африці, Європі, допомагали здійснювати поставки в СРСР за ленд-лізом, брали участь в операції «Оверлорд». До речі, на початковому періоді Другої світової війни в Іноземному легіоні на території Франції також воювало від 5 до 7 тис. українців у боях за Фландрію, під Седаном, над Сомою (травень 1940 року), над Сеною, Марною, Луарою тощо.

Цю сторінку Другої світової війни ми намагаємося показати і в нашому Музеї. Безпосередньо в наших залах експозиції «Карпаторуський календар лемкосоюзу на 1944 рік» (Нью-Йорк, 1943 р.), який розповідає, що 40 тисяч американців, за походженням українців із Карпат, служили в армії США на різних театрах воєнної кампанії, особистий жетон військовослужбовця ВМС США Джона Шубунка – українця за походженням, учасника бойових дій 7-го американського флоту на Тихому океані 1942–1945 рр., інші матеріали. У Музеї експонується й «Альманах канадійських українських вояків» (Канада, 1946 р.), в якому йдеться про те, що 35 тис. канадійських українців служили в регулярних військах Канади – в Європі, Африці, Азії.

В експозиції 8-го залу музею «Антифашистський Рух Опору українського народу» дсументально-речові комплекси: П. Вершигори – командира 1-ї Української партизанської дивізії, яка активно діяла на

території Польщі; С. Березняка – командира розвідувальної групи «Голос», яка добула план м. Кракова і цим врятувала його від руйнування; В. Пори́ка – Національного героя Франції, І.М. Скрипая – сучасника Руху Опору Франції, який упорядкував великий змістовний архів, що був переданий до нашого музею; О. Накорчемного – почесного громадянина італійського міста Гонзага та інших.

Активно боролися українці у Русі Опору країн Європи. Уродженці України були в складі партизанських загонів і підпільних організацій, які діяли на території Франції, Італії, Югославії. Героїчною сторінкою Європейського Руху Опору є діяльність таємних антинацистських груп в'язнів у концентраційних таборах, розташованих на окупованих Німеччиною територіях. Зокрема, підпільні організації в'язнів діяли у Бухенвальді, Дахау та інших таборах. Активними їх учасниками були й українці. Так, в експозиції 6-го залу музею «Фашистський окупаційний режим» представлені документи та речі в'язнів Бухенвальду – В. Галяпи та О. Максимова – активних учасників таборового підпілля.

Ігор Симоненко: Останнім часом вся історія стала дуже політизована. Велика Вітчизняна війна постійно ретранслюється, тому відкинути її і залишити на розгляд тільки науковців неможливо. Так само неможливо розглядати окремі її питання. Іде якась історична плутанина, яка справляє вплив на молоде покоління, зокрема, на зростання «історичної амнезії». Потрібно відкинути будь-які емоції і підходити якимось інструментально до цього. Тобто ми маємо кілька умовних варіантів. Якщо ми приймаємо радянський варіант історії війни – Велику Вітчизняну війну, до речі, є така її «російська» інтерпретація, а є така «патріотизована», так от цей варіант виглядає цілісним, але він має безліч пробілів. Якщо прийняти цей варіант, то треба засудити будь-які прояви колабораціонізму, визнати борцями лише тих, хто боровся проти нацистської Німеччини та її сателітів. Якщо прийняти такий варіант, то бійці УПА повністю підходять під таке формулювання, вони є повноправними бійцями Руху Опору, їх не включили через те, що вони були антикомуністичними і націоналістична боротьба УПА вже не має значення для пострадянської історіографії, бо це продовжує транслюватися і залишатися в пам'яті старших поколінь населення України і продовжує відтворюватися. Якщо ми приймаємо незалежницький (умовна назва) варіант, тобто визнаємо справжніми борцями України лише тих, хто боровся за її незалежність як проти нацистського, так і проти комуністичного режиму, тоді бійці Червоної Армії стануть лише засобом повернення комуністичного режиму в Україну. Повторюю, це винятково інструментальний підхід. Причому треба мати на увазі, що виокремити український елемент із загальної маси Червоної Армії дуже важко, він був успішний лише для вичленення індивідуального рівня. От ви кажете про Дерев'янка, Береста – це, звісно, відомі українці, але не вище індивідуального рівня. І це нормально, бо зараз у нас історія стає більш антропологічною. Але ми знаємо, що у складі Радянської Армії не існувало жодних суто національних

формувань, оце є величезна складність. Тому перемога у Великій Вітчизняній війні буде залишатись або спільною перемогою умовного радянського народу, або буде присвоюватися титульною нацією – росіянами. Ще є найбільш сприйнятливий варіант – це вимірювальна позиція, якою активно користується держава. Це визнати участь українців у різних військових формуваннях і надати статус ветеранів незалежно від того, у складі яких військ вони воювали. Це нормальна позиція, але процес примирення дуже складний. На повне примирення можна розраховувати ще через одну-дві генерації, Друга світова війна займе те ж саме місце, що і Перша світова в історії України, стане таким от винятково історичним фактом. Поки що цього не відбувається, а постійно підживлюється. Тому треба знайти шлях дій для згладження «гострих кутів» історії. Шляхи формування цієї політики повинні бути винятково локальні і розраховані лише на цільову аудиторію. Найкраща програма – це спрощена історія Другої світової війни, тому що Велика Вітчизняна війна була спрощена і дуже добре сприймалася усіма верствами населення Радянського Союзу. Повинно бути збільшення інформативності, воно постійно відбувається для наукової і популяризаційної роботи – тобто, у засобах масової інформації, окремих публіцистичних програмах. Тут уже говорили про російські фільми про війну, які багато знімаються в Росії, а у нас цього не відбувається, бо просто немає грошей, будуть гроші – будуть знімати і у нас. Зробити серіал про Другу світову війну в державницькому розумінні – елементарно.

Ігор Сокаль: Чинником, що визначив місце і роль українців у Другій світовій війні, стала відсутність у нас власної держави. Україну та українців усі учасники війни розглядали лише як ресурс – людський, матеріальний, політичний, який можна використати у протистоянні. Як наслідок, наша земля стала однією з головних арен світового бойовища, а наші земляки – вояками практично всіх армій, які пройшли через неї. Вже у перші дні війни українці воювали в лавах польського війська, Червоної Армії, а згодом до цього перепіку додалися нові українські формування в німецькому війську – батальйони «Нахтігаль» та «Роланд», Ваффен СС дивізії «Галичина», радянські та польські партизани, і врешті, збройні формування українського визвольного руху – Українська повстанська армія.

Всі учасники протистояння закликали українців реалізувати патріотичний обов'язок саме в їхніх лавах. Для цього польська влада декларувала готовність піти на поступки в повоєнному вирішенні українського питання, щоправда, лише в рамках відновленої Речі Посполитої, радянська ж називала окремі свої фронти українськими, а до пантеону героїв віднесла Богдана Хмельницького, іменем якого названо новий військовий орден. Німці в останні дні війни пішли на перейменування колишньої дивізії Ваффен СС в «Українську національну армію» і навіть призначили її командиром українця Павла Шандрука.

Кожен, хто воював на українських землях, намагався продемонструвати свою «українськість» чи бодай прихильність до українства,

особливо в критичній для нього ситуації. І не можна сказати, що це їм абсолютно не вдавалося – українські юнаки, які йшли до Червоної Армії, як і ті, що вступали до дивізії «Галичина», насправді були переконані – вони роблять це, аби захистити свій народ.

Україна була величезним резервуаром живої сили. Загальна кількість українців у складі Червоної Армії під час радянсько-німецької війни становила не менше 6 мільйонів. Ця обставина мала важливе, часто вирішальне значення для наслідків військових операцій. Кількісної переваги в одиницях військової техніки радянська сторона домоглася лише в 1943 році. Але навіть від того часу і до самого кінця війни втрати її у танках і бойових літаках значно перевищували німецькі. Тому не буде перебільшенням сказати, що натиск фашистських військ стримувався горою солдатських тіл. Окрім технічної переваги німецької зброї, це пояснювалося ще й вищою військовою ефективністю солдатів вермахту. Отож Червона Армія мусила переважати німецьку в декілька разів за чисельністю.

Готовність до величезних людських втрат була однією з характерних рис радянської військової стратегії, яка просто не брала до уваги можливу кількість загиблих чи поранених, якщо йшлося про досягнення поставлених цілей. Україна, яка в різні періоди війни постачала на фронт від кожного п'ятого до кожного третього солдата, служила другим (після Росії) найбільшим джерелом «гарматного м'яса». На загал, українці у складі радянських частин виявилися вправними вояками. У ході війни вони одержали 2,5 млн. орденів та медалей за хоробрість і відвагу із загальної кількості сім мільйонів. Частка українців серед Героїв Радянського Союзу склала 18,2 відсотка (росіяни – 71%, білоруси – 3,3%, представники інших 40 національностей – 7,4%). Зі 115-ти двічі Героїв Радянського Союзу 35 були українцями або ж вихідцями з України. Серед трьох Героїв Радянського Союзу, які удостоїлися цієї нагороди тричі, – льотчик Іван Кожедуб, також українець. Із 12 міст-героїв – чотири українські. Українці воювали проти Німеччини і в складі інших армій. Багато служило в американській та канадській арміях, в останній їх нараховувалося 40 тисяч.

Зона німецької окупації повністю покривала балтійські країни, Білорусію й Україну, і саме тут жертви серед населення були найбільшими. За період війни в Україні загинуло, згідно з офіційними даними, 4,5 млн. людей, тоді як Білорусія втратила 2,2 млн., Росія – 1,8 млн., Литва – 666 тис., Латвія – 644 тис., Естонія – 125 тис., Молдавія – 64 тисячі. Якщо додати втрати на фронтах (2,5 млн.), то загальна кількість загиблих наблизиться до семи, а за іншими оцінками – до 9 млн. осіб, що на 2–3 млн. більше від втрат Росії і на 2,5 млн. – Німеччини. У сумній статистиці воєнних жертв Україна посідає перше місце. Якщо ж брати до уваги інший показник – співвідношення кількості втрат до загальної чисельності населення країни, то і тут вона разом із Білорусією і Польщею належить до числа трьох країн, які найбільше потерпіли від війни.

Крім того, 2,4–2,8 млн. людей було вивезено до Німеччини на примусові роботи. Більша частина їх загинула. Не всі українці, які дожили

до перемоги, повернулися на Батьківщину. Частина їх з різних причин залишилася на Заході. За оцінками фахівців, від 140 до 200 тисяч українців після війни виїхали до країн Північної та Південної Америки, Великобританії, Австралії, Нової Зеландії. На день визволення у Києві з 900 тисяч довоєнної чисельності жителів залишилося близько 200 тисяч, в Одесі, відповідно, з 600 – 200 тисяч; близько третини населення залишилося в містах Харківської, Житомирської, Запорізької, Полтавської, Волинської, Сталінської областей; менше половини – Вінницької, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Кам'янець-Подільської, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Тернопільської, Херсонської, Чернігівської, Чернівецької областей. У містах Дрогобицької, Рівненської, Станіславської і Сумської областей збереглося більше половини жителів (від 57,2 до 72,6%). У жодній області України не було міста, в якому залишилося хоча б 75% довоєнної кількості населення. Не меншими були матеріальні втрати, які становили понад 40% усіх втрат СРСР. У 1944 році, коли німецькі війська залишили територію Української РСР, республіка буквально лежала в руїнах. Було зруйновано близько 700 міст (а це – 40% усіх міст СРСР, знищених війною), більше 28 тисяч сіл лежало в попелищах.

Трагічною була доля солдатів та офіцерів Червоної Армії, які потрапили у полон. Спроба міжнародного Червоного Хреста переконати радянське керівництво в необхідності надання продовольчої допомоги військовополоненим наштовхнулася на сталінську цинічну заяву: «У нас немає військовополонених, у нас є зрадники». Сталін поспішив юридично оформити своє ставлення до них наказом № 270, де вказувалося, що «командирів і політпрацівників, які під час бою зривають з себе військові знаки і дезертирують в тил або здаються в полон, вважати злісними дезертирами, сім'ї яких підлягають арешту, як сім'ї тих, що порушили присягу...» Цей наказ залишав мільйонам військовослужбовців тільки одне право – право на самогубство. Річ у тім, що СРСР не підписував угод, які встановлювали правові норми ставлення до військовополонених – Гаазьких 1899 і 1907 років та Женевської (1929 року) конвенцій.

Якщо спробувати стисло охарактеризувати сутність буття українського народу в роки війни, то це – героїзм в ім'я виживання як нації. Трагедією для України стала не лише війна з її кров'ю та стражданнями, а й роз'єднаність народу, який потерпав від двох тоталітарних режимів. У героїчній, виснажливій та кровопролитній боротьбі, ціною неймовірних втрат він відстояв свою Батьківщину від поневолення гітлерівськими загарбниками.

Історії не відомий факт, коли рішення, дії і мотиви кожного з мільйонів захисників Вітчизни поєдналися у великий подвиг в ім'я Перемоги, не знала такого масового героїзму і такої жертвовності на полі бою, такої самовідданості, яку проявили мільйони трудівників на фабриках і заводах, полях і фермах, забезпечуючи армію всім необхідним. Ця перемога ще раз підтвердила: у світі немає такої сили, яка б поневолила великий народ, який бореться за волю і незалежність своєї Батьківщини.

Людмила Герасименко: Я все ж таки хочу повторити думку Івана Казимировича про те, що українців, які воювали у складі іноземних армій, по суті, не вважали українцями, бо їм не дозволяли формувати військові одиниці за національною ознакою. Як, наприклад, це було в 1937 р. в Іспанії під час громадянської війни. Тут Ярослава Леонідівна говорила про те, що українці воювали проти фашистського блоку вже 15 березня 1939 р., так от, можна сказати, що вони воювали проти фашистів ще в 1937 р., я маю на увазі громадянську війну в Іспанії. Тоді з диктатором Франко воювала українська бригада ім. Т. Шевченка, польська ім. Т. Костюшка, у складі якої були українці, та ін.

У 1936–1939 рр. Німеччина та Італія втруtilись у громадянську війну в Іспанії. За цей період в Іспанії діяло 300 тис. фашистських вояків – німців, італійців, марокканців, португальців. Перші українці прибули до Іспанії разом із французькими, бельгійськими та польськими антифашистами. Це здебільшого були шахтарі та металурги, котрі потрапили до Франції, Бельгії із західноукраїнських земель у пошуках роботи. Українці знаходились у складі інтернаціональних бригад імені Домбровського, Чапаєва, Лінкольна та ін., захищали Мадрид, воювали під Гвадалахарою, Толедо, на інших фронтах. Тут варто згадати українця капітана Кореневського, колишнього вояка армії УНР під проводом Симона Петлюри. Після поразки визвольних змагань в Україні він емігрував до Франції, а з початком війни в Іспанії в 1936 р. приїхав сюди для допомоги республіканцям. Був комендантом 14-ї інтернаціональної бригади, а потім – 35-ї дивізії під проводом Вальтера.

У червні 1937 р. з українців у складі бригади імені Домбровського була створена рота (компанія) імені Тараса Шевченка, до складу якої, крім українців, входили білоруси, поляки, іспанці. Командував ротою Станіслав Томашевич. Після поповнення новими добровольцями рота воювала під Сарагосою на Арагонському фронті. Бойові заслуги роти було відзначено наказами командування бригади ім. Домбровського, генерального комісаріату інтернаціональних бригад. В м. Альбасете, де була створена база для інтернаціоналістів, що прибули з різних країн, видавався бюлетень українською мовою «Вісті із Західної України». В березні 1938 р. рота в складі бригади ім. Домбровського вела тяжкі бої на Андалузькому фронті, в липні-вересні 1938 р. рота брала участь у боях на Каталонському фронті.

Крім того, чимало українців було і в складі 3-х тисяч радянських добровольців – льотчиків, танкістів, моряків та ін. спеціалістів, які допомагали іспанським республіканцям у підготовці та проведенні найважливіших операцій. Уродженець Полтавщини генерал Г.І. Кулик (майбутній маршал СРСР) під псевдонімом Купер був військовим радником голови хунти оборони Мадрида. Родіон Маліновський брав участь у створенні регулярної республіканської армії. Саме за їх допомогою планувалися і проводилися операції з оборони Мадрида. За подвиги в боях в Іспанії звання Героя Радянського Союзу отримали добровольці із числа воїнів Київського

Військового особливого округу: В. Бочаров, І. Душкін, І. Євсєєв, П. Ричагов, С. Тархов.

Щодо польських формувань. Найбільше українців було у польській піхотній і танковій дивізіях війська Польського, якими командували генерали Берлінг та С. Мачко. В радянській літературі значиться, що польські військові з'єднання були сформовані в липні 1941 р. з числа військовополонених, які перебували на території СРСР. Але насправді до військових частин у примусовому порядку мобілізували тисячі в'язнів ГУЛАГів, вихідців із Західної України, Білорусі, Польщі. Тут Надія Олександрівна вже зачіпала це питання, зокрема, говорила і про Бузулук. Так от, створенню у Бузулуці в 1941 р. військових легіонів, які складалися з польських та українських в'язнів, послужила амністія від 12 липня 1941 р. За міжурядовою угодою, укладеною 14 серпня 1941 р. між СРСР і польським еміграційним урядом у Лондоні, військові з'єднання після вишколу мали взяти участь у 1942 р. в обороні Сталінграда. Лише легіон ім. Костюшка, підпорядкований польським комуністичним силам, дав згоду. Армія ж генерала С. Андерса в липні 1943 р. перейшла радянсько-іранський кордон. У 1944 р. з її частин було створена Перша польська танкова дивізія, яка в складі канадійського військового формування взяла участь в операції «Оверлорд». Дивізія визволяла Францію, Голландію, Бельгію, Люксембург, брала Берлін. Хоча у книзі про цю дивізію «Перша Панцерна» полковника Францішека Скібінського жодним словом не обмовлено, що у її складі числились українці. На польському військовому цвинтарі у бельгійському м. Ломмель поховано 257 воїнів Першої польської танкової дивізії генерала С. Мачка, серед яких і українці.

Хотіла б сказати ще про втрати українців у радянсько-фінській війні, де загинуло близько 80 тис. наших співвітчизників. Але є й маловідома сторінка «зимової війни». Мова йде про формування відділу із полонених українців для боротьби проти радянських загарбників. Про цей відділ інформації дуже мало. Відомо, що формував і очолював цю бойову одиницю Юрій Городяннин-Горський.

Щодо українців у складі Вермахту, то, крім тих структур, про які говорив Іван Казимирович, слід додати, що у складі Військово-повітряних сил Німеччини («Люфтваффе») служило понад 10 тис. українських підлітків (т.зв. «помічники Люфтваффе»), які використовувалися для заміни придатного для фронтової служби німецького персоналу зенітних гармат та служби зв'язку. Щодо Військово-морських сил Німеччини («Крігсмаріне»), то переважна більшість українців служили там у Хорватському легіоні на Чорному морі. Був період, коли вони складали до 60% особового складу цього легіону.

Були українці і у Франції. В 1944 р. два куреня Українського Визвольного Війська – імені Івана Богуна та імені Тараса Шевченка – перекинули туди зі Східного фронту. Однак вони перейшли на бік французьких партизанів і воювали проти німців. Після закінчення війни представники СРСР вимагали видати їх. Та французький уряд дозволив українцям продовжити

службу в іноземному легіоні, де вони увійшли до складу 13-ї напівбригади та Маршового полку.

І кілька слів про козацькі військові частини у складі Червоної Армії. Формування козацьких кавалерійських дивізій, корпусів і армій почалося ще у 1922 р. Під час громадянської війни відбувався процес формування Української армії, яка повинна була стати Збройними силами УРСР, але такий хід подій не влаштовував сталінських теоретиків і практиків створення СРСР, і в 1937 р. військові та політичні лідери українського руху були знищені, а творенню Української армії був покладений край. У роки радянсько-німецької війни Сталін був змушений згадати про козаків. У Червоній Армії були створені козацькі кавалерійські і пластунські частини, що пройшли бойовий шлях від Волги і Кавказу до Берліна і Праги. У м. Донецьк була сформована «Шахтарська дивізія». Вона відзначилась в боях на Кавказі, зокрема, з відомою дивізією Вермахту «Едельвейс».

Збільшення чисельності козацьких кавалерійських військових частин почалося шляхом формування нових з'єднань уже восени 1941 р., але ці частини бездумно і бездарно використовувалися проти моторизованих німецьких військових частин, тому втрати були величезними. В одному лише бою під Москвою 19 грудня 1941 р. кавалерійський козацький корпус, до складу якого входило 3 дивізії, був знищений за декілька годин. У квітні 1944 р. кубанські козаки, які входили до складу військової частини Червоної Армії генерала Плієва, брали участь у визволенні м. Одеса. Незважаючи на те, що радянське керівництво дотримувалося у ставленні до козаків політики їх цілковитого знищення, козацька частина проіснувала аж до кінця війни. По закінченні бойових дій у Європі козацькі частини Червоної Армії були розформовані або переформовані в механізовані. Козацтву було запропоновано доживати свій вік у вигляді фольклорних ансамблів.

Ігор Юхновський: Ми жодного українця, де б він не воював, не повинні випускати, інакше ми не збудуємо націю, і не важливо, визнавав він себе українцем чи не визнавав, але нам це важливо, бо ми його визнаємо. Ми повинні неупереджено дивитися на всі обставини, з яких українці воювали в тих чи інших структурах. Усе, що зробили ці люди, є власністю України, яка збирає все, що було величне із синами цієї держави у минулому. Це наш принцип. Але головне – біда українців була в тому, що ми не мали своєї держави.

18 листопада 2009 р.

ТЕМА 11. Формування Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин і доля України

Ігор Юхновський: Сьогодні ми проводимо заключний круглий стіл серії, присвяченої одному з найбільш складних, трагічних і неоднозначних періодів нашої історії – періоду Другої світової війни. За нашим задумом, цей одинадцятий круглий стіл є завершенням цілого циклу і повинен підвести під ним ризик. Загальним результатом, підсумком усіх наших обговорень має стати узгоджений *проект концепції національної пам'яті українського народу про Другу світову війну*. Але це справа дуже важлива, вона не завершується сьогодні, тим більше, що на цей час в Інституті розглядається декілька варіантів таких проектів, підготовлених, зокрема, і поважними учасниками сьогоденішнього засідання.

Сьогодні ми поведемо мову про міжнародні підсумки війни, про формування у ході війни та відразу після неї нової системи міжнародних відносин, яка проіснувала до початку 90-х років ХХ століття, і про місце в ній України. Нагадаю вам, шановні учасники дискусії, що майже рік тому (якщо бути точним – 12 грудня минулого року) на першому круглому столі з проблематики Другої світової війни ми мали дискусію щодо доцільності постановки питання про визнання України країною-засновницею Антигітлерівської коаліції. Частина присутніх брала участь у тому нашому першому засіданні. А тепер ми зосередимо свою увагу на суто історичних міжнародних аспектах Другої світової війни та перших повоєнних років. У результаті сьогоденішнього спілкування, на мій погляд, ми повинні чітко усвідомити: з чим, з яким «вантажем», у яких кордонах, у якому стані, і головно – в якому статусі вийшла Україна з війни саме в контексті повоєнного міжнародного становища, що й визначило її подальшу долю на декілька десятиліть.

Ростислав Пилявець: Безумовно, серед низки інших питань, які стосуються міжнародних аспектів Другої світової війни, для розуміння її результатів і геополітичних наслідків питання, винесені для обговорення у межах теми сьогоденішнього круглого столу, є важливими. Формуючи план цього круглого столу, ми спочатку обмежилися лише міжнародними конференціями країн-засновниць Антигітлерівської коаліції найвищого рівня, їх підсумками та наслідками. Пізніше додали післявоєнний план Маршалла. І вже наприкінці минулого тижня за пропозицією Ігоря Рафаїловича включили питання, яке тепер стоїть у плані другим, а саме щодо **значення поставок за ленд-лізом для перемоги над Німеччиною і країнами Осі**. Це було зроблено у зв'язку з тим, що на попередніх круглих столах цей вкрай важливий аспект Другої світової війни залишився поза межами нашого обговорення. Можливо, змістово-структурно це питання не зовсім добре вписується в конструкцію обговорюваної сьогодні проблеми, проте оминати його означало б проігнорувати факти, які мають величезну вагу, і не показати повну картину подій минулої війни. На розгляді саме цього питання я й зосереджу вашу увагу.

Слід зазначити, що питання ленд-лізу, оцінки його значення у перемозі країн Об'єднаних Націй над країнами Осі є, по-перше, багатоаспектним, по-друге, не повною мірою дослідженим і, по-третє, в окремих оцінках контроверсійним. Останнє, тобто неоднозначність і суперечливість в оцінках, стосується передусім таких важливих взаємопов'язаних питань:

Чи встояв би СРСР у війні з Німеччиною без матеріальної допомоги з боку США, Канади і Великобританії?

Чи змогла б Червона Армія перехопити стратегічну ініціативу, перейти у рішучий загальний наступ і одержувати перемоги над військами вермахту без поставок озброєння, продовольства, сировини з-за кордону?

Чи був серед інших факторів чинник ленд-лізу вирішальним?

Нагадаю вам, шановні учасники круглого столу, що **ленд-ліз** або **програма ленд-лізу** (від англ. *lend* – «позичити» і *lease* – «здавати в оренду») була системою, за якою США, здебільшого на безоплатній основі, передавали своїм союзникам у Другій світовій війні боєприпаси, техніку (як військового, так і промислово-сільськогосподарського призначення), продовольство і стратегічну сировину, включаючи нафтопродукти. Концепція цієї програми надавала Президентіві США право приймати рішення щодо допомоги будь-якій країні, чия оборона визнавалася життєво важливою для США.

Закон про ленд-ліз, прийнятий Конгресом США 11 березня 1941 р., передбачав, зокрема, таке: 1) поставлені матеріали (машини, різна військова техніка, зброя, боєприпаси, сировина, інші предмети), знищені, втрачені й використані під час війни, не підлягають оплаті (*стаття 5*); 2) передане у рамках ленд-лізу майно, що залишилося після закінчення війни й придатне для цивільних цілей, буде оплачено повністю або частково на основі наданих Сполученими Штатами довгострокових кредитів (в основному безпроцентних позик). Положення ленд-лізу також передбачали, що після війни у випадку зацікавленості американської сторони незруйнована і не втрачена техніка й устаткування повинна бути повернена у США.

Усього за умовами ленд-лізу під час війни надавалася допомога 42-м країнам. Основними клієнтами США стали Великобританія, а також СРСР, Франція, Китай і країни Британської Співдружності.

У післявоєнний період висловлювалися різні оцінки ролі ленд-лізу та значення допомоги з боку країн Заходу Радянському Союзу. У СРСР певне значення поставок визнавалося, проте воно явно і свідомо применшувалося. Це робилося переважно з ідеологічних міркувань. У той же час за кордоном стверджувалося, що перемога над Німеччиною була зумовлена західною зброєю і що без ленд-лізу Радянський Союз не встояв би.

В СРСР як під час війни, так і після неї замовчувалися реальні розміри союзницької допомоги. Так, 1 березня 1944 р. газета «Правда» в офіційному звіті по ленд-лізу щодо його продовольчої складової повідомила, що обсяг продовольчих поставок союзників склав 3,5% від загальних продовольчих запасів СРСР у роки війни. Відтоді ця цифра без належного аналізу і навіть коментарів наводилася в радянських працях. У радянській історіо-

графії з подачі відомого державного діяча (заступника голови Ради Міністрів СРСР) і економіста Миколи Вознесенського наголошувалося на тому, що загальний розмір допомоги західних країн Радянському Союзу за ленд-лізом був досить малий – усього близько 4% від засобів, витрачених країною на війну. Крім того зазначалося, що танки й авіація постачалися в основному застарілих моделей.

Сьогодні ситуація в Російській Федерації з оцінкою наданої допомоги суттєво змінилася. Переважною більшістю російських дослідників визнається, що матеріально-технічна та гуманітарна допомога США й інших країн, надана СРСР у роки війни, як за лінією ленд-лізу, так і з боку громадських організацій, до недавніх часів штучно занижувалася і применшувалася. Історики Росії визнають, що з багатьох позицій поставки мали важливе значення, як щодо значущості кількісних і якісних характеристик, так і щодо доступу до нових зразків озброєння й промислового устаткування. Однак, попри таке визнання, робиться висновок: так, допомога за ленд-лізом була досить суттєвою і багато в чому сприяла перемозі Радянського Союзу. Проте вона не була вирішальною. І часто додається пояснення такого чи подібного змісту: ніяке «залізо» неможна порівняти з тими жертвами, яких зазнав радянський народ, здобуваючи спільну для всіх перемогу над фашистською Німеччиною. Такий аргумент викликає логічне питання-зауваження: *а якщо б не союзницьке «залізо» (і далеко не лише «залізо»), наскільки більше жертв треба було б покласти на вівтар Перемоги і, взагалі, чи стала б вона можливою?*

Оцінюючи загальні обсяги поставок і значення ленд-лізингу, передусім слід вказати на питому вагу цих поставок по країнах. Виходячи з наявних фактів, основні матеріали із загальної суми у \$50,1 млрд. (близько \$700 млрд. у цінах 2008 р.) були відправлені до таких країн:

Країна-отримувач	Обсяг допомоги у цінах 1941–1945 рр., млрд. \$	Обсяг допомоги у цінах 2008 р., млрд. \$
Великобританія	31,4	~440
СРСР	11,3	~160
Франція	3,2	~45
Китай	1,6	~22

Отже, Великобританія, що є цілком закономірним, була основним отримувачем американської допомоги. На неї припадає майже 63% , а на СРСР – понад 22,5% від загального обсягу допомоги за ленд-лізом.

Разом з тим тут слід наголосити на суттєвих розбіжностях в оцінках загальної суми допомоги за поставками в СРСР. Вказані 11,3 млрд. долл. – це за оцінками більшості сучасних російських фахівців. За радянськими джерелами, ця сума становила 9,8 млрд. долл. Останніми роками деякі російські історики з посиланням на архівні документи МЗС наводять більшу суму – 12,38 млрд. долл., а в оцінках окремих західних фахівців можна зустріти свідчення і про 19 млрд. долл.

Значимо, що мав місце і зворотний ленд-ліз, наприклад, оренда авіабаз. США отримали його на суму \$7,8 млрд., з яких \$6,8 млрд. – від Великобританії й Британської Співдружності. Також не будемо забувати про те, що певна частина американської та англійської допомоги СРСР була оплачена золотом.

Аналогічну американській програму ленд-лізу мала Канада. Її поставки, в основному до Великобританії та СРСР, склали \$4,7 млрд.

Тепер більш докладно щодо *поставок за програмою ленд-лізу до СРСР*.

Уже на третій день після нападу Німеччини на СРСР – 24 червня 1941 р. – Президент США Франклін Рузвельт на прес-конференції заявив про готовність США надати допомогу Радянському Союзу. А його особистий представник Гаррі Гопкінс після зустрічі в Кремлі з Йосипом Сталіном 31 липня 1941 р. повідомляв у Білий дім, що *«Сталін вважає неможливим без американської допомоги Великобританії та СРСР встояти проти матеріальної могутності Німеччини, яка володіє ресурсами окупованої Європи»*.

На конференції представників СРСР, Великобританії і США з питань взаємних військових поставок, яка проходила у Москві з 29 вересня до 1 жовтня 1941 р., було вироблено Перший (Московський) Протокол про поставки. Першої угоди про поставки до СРСР було досягнуто у лютому 1942 р., коли на СРСР було поширено чинність закону про ленд-ліз. 11 червня 1942 р. була підписана «Угода між урядами СРСР і США про принципи, застосовані до взаємної допомоги у веденні війни проти агресії», за яким Уряд США взяв на себе зобов'язання продовжувати постачання Уряду СРСР «тими оборонними матеріалами, оборонним обслуговуванням і оборонною інформацією, які Президент Сполучених Штатів вирішив передавати або надавати».

Програма ленд-лізу була взаємовигідною як для СРСР (та інших країн-отримувачів), так і для США. Зокрема, США виграли необхідний час для мобілізації власного ВПК.

Другий (Вашингтонський) Протокол, підписаний заднім числом 6 жовтня 1942 р., зафіксував не лише колишні обсяги запитів СРСР, а й значне їх збільшення. Крім того, 8 вересня 1942 р. Радянський Союз підписав угоду про кредит із Канадою (так звану «пшеничну угоду»).

У Третньому (Лондонському) Протоколі продовольчі поставки з липня 1943-го до липня 1944 р. значно збільшилися, переважаючи метали і навіть окремі види озброєнь. При цьому перевага надавалася продуктам, які мали великий вміст білків і жирів. Тут можна навести такі факти. У Радянський Союз було направлено 25% усієї свинини, яка вироблялася в США. СРСР був єдиною із понад сорока інших країн, що отримували допомогу за ленд-лізом, куди США погодилися постачати тваринне масло, що призвело до різкого подорожчання його на американському ринку.

Четвертий (Оттавський) Протокол (на період з 1 липня 1944 р. до 30 червня 1945 р.), як і всі попередні, був підписаний значно пізніше, ніж реально набрав чинності – 17 квітня 1945 р.

Офіційною датою припинення дій програми ленд-лізу для СРСР вважається 20 вересня 1945 р., коли повністю й остаточно припинилися всі поставки.

Коротко *про маршрути поставок*. Основні маршрути і їх частка у поставках транспортних вантажів:

Маршрути поставок	Тисяч тон	% від загального
Тихоокеанський	8244	47,1
Транс-іранський	4160	23,8
Арктичні конвої	3964	22,6
Чорне море	681	3,9
Радянська Арктика	452	2,6
Всього	17 501	100,0

Три маршрути – тихоокеанський, транс-іранський та арктичні конвої – забезпечили в сумі 93,5% загальних поставок.

Жоден із цих маршрутів не був повністю безпечним. Найшвидшим, але й найнебезпечнішим маршрутом були арктичні конвої. У липні-грудні 1941 р. 40% усіх поставок йшло саме цим маршрутом, і близько 15% відправлених вантажів виявлялося на дні океану. Морська частина шляху від східного узбережжя США до Мурманська тривала близько двох тижнів. Вантаж із північними конвоями йшов також через Архангельськ і Молотовськ (нині Северодвінськ), звідки по добудованій гілці залізниці вантажі йшли на фронт. Моста через Північну Двіну ще не існувало, і для перекидання техніки взимку заморожували метровий шар льоду з річкової води, тому що природна товщина льоду (65 см взимку 1941 р.) не дозволяла витримати рейки з вагонами. Далі вантаж направлявся залізницею на південь, у центральну, тилу частину СРСР. Тихоокеанський маршрут, що забезпечив близько половини поставок за ленд-лізом, був відносно (хоча далеко не повністю) безпечним. З початком 7 грудня 1941 р. війни на Тихому океані перевезення тут могли забезпечуватися лише радянськими моряками, а торгово-транспортні судна ходили лише під радянським прапором. Усі незамерзаючі протоки контролювалися Японією, і радянські судна піддавалися примусовому огляду, а іноді й знищувалися. Морська частина шляху від західного узбережжя США до далекосхідних портів СРСР займала 18–20 діб. Транс-іранський маршрут у серпні 1941 р. дозволяв транспортувати усього лиш 10 000 тонн на місяць. Щоб збільшити обсяги поставок, необхідно було провести масштабну модернізацію транспортної системи Ірану, зокрема, портів у Перській затоці і транс-іранської залізної дороги. З цією метою союзники (СРСР і Великобританія) у серпні 1941 р. окупували Іран. До жовтня 1942 р. обсяги поставок вдалося підняти до 30 000, а до травня 1943 – до 100 000 тонн на місяць. Далі доставка вантажів здійснювалася судами Каспійської військової флотилії, до кінця 1942 р., які зазнали активних атак з боку німецької авіації. Морська частина шляху від східного узбережжя США до берегів Ірану займала близько 75 днів.

Слід зазначити, що в роки війни існувало ще два повітряні маршрути ленд-лізу. Одним із них літаки літали в СРСР із США через Південну Атлантику, Африку і Перську затоку, іншим – через Аляску, Чукотку і Сибір. Другим маршрутом, відомим під назвою «Алсіб» («Аляска – Сибір»), було перекинуто 7925 літаків.

Номенклатура поставок за ленд-лізом визначалася радянським урядом і була покликана затулити «дірки» у постачанні радянської промисловості та армії. Ця допомога виявилася вкрай важливою і, навіть, рятівною для СРСР.

Тут слід зазначити, що маршал Жуков у післявоєнних бесідах визнавав: *«Ми були б у важкому стані без американського пороху, ми не могли б випускати такої кількості боєприпасів, яка нам була потрібна. Без американських "студебекерів" нам нічим було б тягати нашу артилерію. Так, вони значною мірою взагалі забезпечували наш фронтовий транспорт. Випуск спеціальних сталей, необхідних для різних потреб, був також пов'язаний із рядом американських поставок... Ми вступили у війну, ще продовжуючи бути відсталою країною порівняно з Німеччиною»* (із бесіди Жукова з письменником К. Симоновим). Також відомі його висловлювання з цього приводу, записані в результаті прослуховування квартири і дачі маршала органами держбезпеки: *«От зараз говорять, що союзники ніколи нам не допомагали... Але ж не можна заперечувати, що американці нам гнали стільки матеріалів, без яких ми б не могли формувати свої резерви й не могли б продовжувати війну... У нас не було вибухівки, пороху. Не було як споряджати гвинтівкові патрони. Американці по-справжньому виручили нас із порохом, вибухівкою. А скільки вони нам гнали листової сталі! Хіба ми могли б швидко налагодити виробництво танків, якби не американська допомога сталлю? А зараз представляють справу так, ніби у нас усе це було своє у надлишку»*.

Крім того, можна навести свідчення впливового партійного і радянського діяча Анастаса Мікояна: *«... коли до нас стала надходити американська тушонка, комбіжир, яєчний порошок, борошно, інші продукти, які відразу вагомі додаткові калорії отримали наші солдати! І не тільки солдати: дещо переладало і тилу. Або візьмемо поставки автомобілів. Адже ми отримали, наскільки пам'ятаю, з урахуванням втрат по дорозі близько 400 тисяч першокласних на той час машин типу «Студебекер», «Форд», легкові «Віліси» та амфібії. Вся наша армія фактично опинилася на колесах, і яких колесах! У результаті підвищилася її маневровість і помітно зросли темпи наступу... Без ленд-лізу ми б скоріш за все ще рік-півтора зайвих провоювали»*.

За різними оцінками, у загальному обсязі необхідних поставок для потреб армії західна техніка складала: у бронетанкових військах – 12–16%, в авіації – 10–15%, на флоті – 32,4%. Що стосується автотранспорту, то їх питома вага доходила до 70%, тобто Радянська Армія їздила переважно на американських автомобілях.

Поставки за ленд-лізом до СРСР до 30 вересня 1945 р.

Літальних апаратів	14 795 (за іншими даними: 15 481, 18 700 і 22 150)
Танків	7 056 (за іншими даними: 12 537 і 12 700)
Легкових джипів	51 503
Вантажних авто	375 883 (за іншими даними, усіх автомобілів: 409 500)
Мотоциклів	35 170 (за іншими даними: 32 200)
Тракторів	8 071
Гвинтівок	8 218
Автоматичної зброї	131 633 (за іншими даними: 150 000)
Пістолетів	12 997
Вибухівки	345 735 тонн
Динаміту	70 400 000 фунтів
Пороху	127 000 тонн
Тротилю	271 500 000 фунтів
Толуолу	237 400 000 фунтів
Детонаторів	903 000
Обладнання будівель	\$10 910 000
Товарних вагонів	11 155
Локомотивів	1 981
Залізничних рейок	622,1 тис. тонн (за іншими даними, 685,7 тис. тонн)
Вантажних суден	90 (за іншими даними, торгових і вантажних суден: 128)
Противоенівих кораблів	105
Торпедних катерів	197
Радіолокаторів	445 (за іншими даними: 989)
Двигунів для кораблів	7 784
Запасів продовольства	4 478 000 тонн (за іншими даними: 4 915 818 тонн)
Машин і обладнання	\$1 078 965 000
Кольорових металів	802 000 тонн
Броньованої сталі	912 000 000 коротких тонн*
Нафтопродуктів	2 670 000 тонн
Хімікалій	842 000 тонн
Бавовни	106 893 000 тонн
Шкіри	49 860 тонн
Шин	3 786 000 (за іншими даними: 3 606 000 і 3 659 000)
Армійських черевиків	15 417 000 пар
Ковдр	1 541 590
Спирту	331 066 л
Гудзиків	257 723 498 шт.

*У США використовується **коротка тонна**, яка дорівнює 907,18474 кг.

Основним шасі «Катюш» стали ленд-лізингові «Студебекери» (конкретно, Studebaker US6). У той час як Сполучені Штати дали близько 20 тис. автомобілів для радянської «Катюші», в СРСР було випущено усього 600 вантажівок. Практично всі «Катюші», зібрані на базі радянських автомобілів, були знищені під час війни.

Також є дані, що СРСР отримала за ленд-лізом 622,1 тис. тонн залізничних рейок (56,5% від власного виробництва), 1900 паровозів (у 2,4 рази більше, ніж кількість випущених в СРСР за роки війни) і 11075 вагонів (більше у 10,2 рази), 3 млн. 606 тис. автопокришок (43,1%), 610 тис. тонн цукру (41,8%), 664,6 тис. тонн м'ясних консервів (108%). США і Британська імперія поставили 18,36% авіабензину, використаного за роки війни радянською авіацією; щоправда, в основному цим бензином заправлялися американські та англійські літаки, поставлені за ленд-лізом, у той час як радянський літаки могли заправлятися радянським бензином із меншим октановим числом.

Порівняльні дані щодо ролі ленд-лізу в забезпеченні радянської економіки деякими видами матеріалів і продовольства під час війни

Матеріали	Виробництво СРСР (без урахування наявного на початок війни)	Ленд- ліз	Ленд-ліз/ виробництво СРСР, у %
<i>Вибухівка, тис. тонн</i>	558	295,6	53%
<i>Мідь, тис. тонн</i>	534	404	76%
<i>Алюміній, тис. тонн</i>	283	301	106%
<i>Олово, тис. тонн</i>	13	29	223%
<i>Кобальт, тонн</i>	340	470	138%
<i>Авіапаливо, тис. тонн</i>	4700	1087	23%
<i>Автомобільні шини, тис. штук</i>	3988	3659	92%
<i>Шерсть, тис. тонн</i>	96	98	102%
<i>Цукор, тис. тонн</i>	995	658	66%
<i>М'ясні консерви, млн. банок</i>	432,5	2077	480%
<i>Тваринні жири, тис. тонн</i>	565	602	107%

Важливо зазначити і таке: відомо, що усього США, Великобританія та Канада відвантажили в СРСР з 22 червня 1941 р. до 20 вересня 1945 р. 4 915 818 нетто-тонн продовольства, сумарна калорійність якого складала 67 502 474,4 млн. ккал. Якщо вважати середнім раціоном для бійця діючої армії 4 000 кілокалорій на добу, то в результаті арифметичних обчислень можна зробити висновок: продовольства, яке було поставлено в СРСР за ленд-лізом, вистачило б для того, щоб годувати армію в 10 млн. осіб протягом

1 688 діб, тобто протягом усієї війни. А якщо взяти до уваги калорійність продовольства, поставленого окремими фірмами і громадськими організаціями, ввезеного в СРСР питного спирту, то можна стверджувати, що *продовольства, яке надійшло від союзників, за калорійністю вистачило б не лише на повне утримання Червоної Армії протягом усієї війни, а й на вагому добавку до раціону частини цивільного населення.*

Відомо, що в роки війни Радянський Союз тільки від голоду втратив мільйони своїх громадян. А скільки мільйонів він втратив би ще, якщо б не було продовольчого ленд-лізу? Отже, лише з цього погляду союзницька допомога СРСР у роки війни є неоцінненою. А військово-технічна допомога? А допомога промисловості і сільському господарству?

Визначаючи об'єктивну оцінку ролі американських поставок СРСР за ленд-лізом у розгромі нацистської Німеччини, ми маємо насамперед враховувати ті оцінки, які були зроблені в роки війни і відразу після її закінчення, тобто до початку «холодної війни». Навіть зважаючи на їх певну «дипломатичність». З одного боку, згадаємо достатньо стриману оцінку ролі ленд-лізу у досягненні перемоги над ворогом, яку дав уже згадуваний Г. Гопкінс – радник президента Рузвельта: *«Ми ніколи не вважали, що наша допомога за ленд-лізом є головним фактором у радянській перемозі над Гітлером на Східному фронті. Вона була досягнута героїзмом та кров'ю російської армії»*. З іншого боку, у своєму посланні Президенту США Трумену від 11 червня 1945 р. Сталін визнавав, що *«угода, на основі якої США протягом усієї війни в Європі постачали СРСР у порядку ленд-лізу стратегічні матеріали та продовольство, відіграла важливу роль і значною мірою сприяла успішному завершенню війни проти спільного ворога – гітлерівської Німеччини»*. І немає ніяких підстав для сумніву у відвертості та об'єктивності цих оцінок.

Усе це дає підстави стверджувати, що допомога за програмою ленд-лізу стала якщо і не головним, то все ж одним із вирішальних факторів перемоги країн Об'єднаних Націй над країнами Осі. І великою мірою це стосується допомоги, яка була надана Радянському Союзу. Союзницька допомога зробила можливим швидке переведення промисловості на «воєнний лад», зміцнення економічного та оборонного потенціалу СРСР, суттєво сприяла відбиттю ним німецької агресії, перехопленню стратегічної ініціативи і, врешті-решт, перемозі у Великій Вітчизняній війні. І важко спрогнозувати, якими б були для СРСР наслідки цієї запеклої боротьби, якщо б не допомога союзників за ленд-лізом.

Ігор Юхновський: Ми прослухали змістовну доповідь Ростислава Пилявця щодо значення поставок за ленд-лізом, але наше основне сьогоднішнє завдання полягає у розгляді результатів міжнародних конференцій, зокрема, Тегеранської, Ялтинської і Потсдамської з точки зору проходження і закінчення Другої світової війни. Тому почнемо розгляд цих питань з погляду долі України у післявоєнний період і наш час.

Володимир Василенко: Слід сказати, що це питання мало висвітлено в нашій історичній і правовій науці, зокрема, в міжнародно-правовій науці. На жаль, йому не надавалося належної уваги, хоч воно дуже важливе для розуміння тих процесів, які відбувалися після війни і у встановленні повоєнної міжнародної системи і тих подій, які мали місце в Україні та їх значення для відновлення незалежності України, бо тут є прямий і безпосередній зв'язок. Що ж відбулося на цих конференціях з української точки зору? По-перше, під час цих конференцій обговорювалося безліч усіляких питань, які стосувалися повоєнного мирного врегулювання, зокрема, врегулювання в Європі і територіального врегулювання. Починаючи з Ялтинської конференції, точніше, з Тегеранської конференції, ці питання були в центрі уваги союзників. На цих конференціях були вирішені принципові питання повоєнного територіального врегулювання в Європі. Результатом цих домовленостей було возз'єднання всіх українських земель у єдиній державі. І хоча цю державу називають фікцією, але факт лишається фактом. Основним питанням на конференціях були українські території, які після Першої світової війни опинилися у межах державних кордонів Польщі. Це питання було вирішено, і те приєднання українських земель до Радянського Союзу, яке сталося внаслідок агресії Німеччини стосовно СРСР в 1939 р., було легітимізоване.

Незважаючи на колосальний тиск польського уряду у вигнанні, який знаходився у Лондоні, на Великобританію, зокрема, особисто на Черчілля, Черчілль усе-таки за наполяганням Сталіна, як це не дивно, погодився на те, що західноукраїнські землі мають стати територією Радянського Союзу, а Польща набувала суверенітету над територіями на заході. Тоді відбулася масова депортація німців після війни з цих земель, були укладені угоди між Україною і Польщею щодо населення з тих територій, які відійшли до України. Це перший такий важливий і вагомий наслідок для України. Підґрунтям цих територіальних змін є Паризькі мирні угоди 1947 р. Ті кордони, які Україна успадкувала від Радянського Союзу, є легітимними і не підлягають жодному сумніву. Це підтверджено і Хельсінкським заключним актом, а вже після відновлення незалежності України і в угодах, які були укладені вже Україною, в тому числі і з Румунією. До речі, всі спекуляції щодо того, яких територіальних втрат зазнала Україна в результаті Гаазького міжнародного суду на початку цього року стосовно розмежування континентального шельфу і економічних зон Чорного моря, є абсолютно безпідставними, тому що там не йшлося про територіальні питання. Там йшлося про розмежування морських просторів поза межами території, а територіальні питання з румунами були вирішені у 1997 році, точніше, румуни були змушені підписати договір, який абсолютно до сантиметра визнавав усі території, які успадкувала Україна після Другої світової війни. Був укладений Паризький мирний договір між союзними державами, серед яких Україна виступала як окрема сторона, тобто Україна, Білорусія, Радянський Союз і Румунія з іншого боку. В цьому договорі була окреслена лінія державного кордону, тобто у румунів нема жодних підстав висувати якісь територіальні претензії.

Далі. Внаслідок рішень цих конференцій, зокрема, Ялтинської конференції, за Україною було визнано право взяти участь у виробленні Статуту ООН і право стати членом ООН. Це рішення було особливо важливим для України. Коли це було погоджено, то негайно після Ялтинської конференції, яка відбулась у лютому 1945 року, точніше, ще до неї, були внесені зміни в радянську Конституцію. Тобто готувалися до Ялтинської конференції. Відповідно до цих змін відновлюється міжнародно-правова суб'єктність України. Було відновлено право союзних республік брати безпосередню участь у міжнародному житті як окремі суб'єкти міжнародного права. У відповідній статті говорилось, що союзна республіка має право на участь у міжнародних договорах, має право обмінюватися дипломатичними представництвами і брати участь у міжнародних організаціях. Це рішення значною мірою було зумовлено тим, що Радянський Союз прагнув мати в майбутній організації з підтримання миру і безпеки (ООН) якомога більше голосів, і перша пропозиція полягала в тому, щоб усі 15 союзних республік були запрошені до участі в конференції у Сан-Франциско. І тому в Конституції всіх республік були внесені такі зміни. Компромід полягав у тому, що туди запрошені тільки Україна і Білорусія, причому частиною цього компромісу, про це мало знають, стала домовленість про те, що два штати США також мають право взяти самостійну участь. Але США цього ніколи не реалізували, бо їм потрібно було змінювати свою конституцію. Другою причиною, чому це сталося, стала збройна боротьба УПА. Треба було вгамувати це національне піднесення в Україні, яке відбувалося по всій Україні, не тільки в західних регіонах, потрібно було зупинити цей процес піднесення національного самовизначення і зміцнення почуття національної ідентичності. З іншого боку, збройна боротьба УПА була як протидія, тобто потрібно було показати населенню, що в цій збройній боротьбі нема потреби, бо Радянський Союз надав республікам право як незалежним державам брати участь у міжнародному житті. Це ще один важливий фактор.

Якщо говорити про ОУН-УПА в той час, то в 1943 р. на 3-й конференції УПА було ухвалено стратегію дій і гаслом боротьби була «свобода народам, свобода людині». Це гасло в 1948 р. увійшло до Декларації прав людини і потім у пакти про права людини, де говориться про колективні і індивідуальні права. Це особливо важливий момент, тобто відновлення права республік, у тому числі і України, на участь у міжнародному спілкуванні, реалізацією якого для України стало членство в ООН і в інших міжнародних організаціях, участь у Паризькій мирній конференції. Отже, наслідок цих рішень – була створена українська дипломатична служба, хоча і невелика, але у ній українські дипломати набиралися досвіду і навичок участі в міждержавних стосунках. Тоді ж у Київському університеті було відкрито факультет міжнародних відносин, який готував дипломатичні кадри, і цей факультет проіснував до 1956 р. Це створювало потенційний фундамент для відновлення незалежності України. Часто говориться про те, що була фікція української державності, і це значною мірою так, але існували і державні інститути, нехай вони були підпорядковані імперському

центрові, проте це були державні інститути, і їх функціонування об'єктивно сприяло підтриманню духу ідентичності української самосвідомості. Не випадково після поразки збройної боротьби на західних землях України репресії проти націоналістів тривали. Чому? Тому що це був такий, так би мовити, дуалізм – з одного боку, підтримувалась ця фікція державності, але ця фікція державності сприяла збереженню цього національного духу, і саме це і викликало репресії, остання хвиля яких була проти дисидентів. Але врешті-решт цей механізм державності і визнання права республік на самостійну участь у міжнародному спілкуванні, визнання права республік на вільний вихід з СРСР конституційним шляхом – усе це спрацювало. І як не дивно, ця фікція державності, складовою якої були результати рішень Ялтинської конференції, спрацювала – Україна відновила свою незалежність і входження в світову систему було порівняно легким, тому що були дипломатичні кадри.

Олександр Комаренко: Я хотів би звернути вашу вагу на кілька моментів, зокрема, на роль і значення цієї Ялтинсько-Потсдамської системи, тому що для істориків, і не тільки для істориків, перш за все потрібно визначити, наскільки позитивно вони впоралися зі своїми завданнями. Тому, на мій погляд, доцільно порівняти Ялтинсько-Потсдамську систему з її історичною попередницею, а саме – Версальською системою. Це буде цілком логічно і цілком об'єктивно.

Якщо порівнювати ці дві системи, ми ясно бачимо перш за все те, що Версальська система за своїм історичним завданням не впоралася. Не впоралася тому, що вже менш ніж через 20 років світ знову опиняється на порозі вже другої за рахунком світової війни. Звичайно, тут можна багато про що вести мову, але, порівнюючи цю систему з Ялтинсько-Потсдамською, все ж таки потрібно визначити деякі речі. Попри все під час утворення Ялтинсько-Потсдамської конференції можна умовно вести мову про спільні інтереси і навіть консенсус серед тих, хто цю систему утворював. У них була чітка і ясна мета, якої не було при створенні Версальської системи. Якби розбіжності не були між Рузвельтом, потім Труменом, Сталіном, Черчиллем, потім Етлі, все ж таки вони дійшли до згоди, що Німеччина мусить бути остаточно роззброєна, денацифікована. Весь німецький оборонний потенціал був відданий суворому контролю з боку союзників і поступово знищувався. Можна дискутувати про те, як він знищувався, але, в цілому, це питання було здійснено. Далі, в Німеччині було запроваджено демонополізацію, чого не було після Першої світової війни. Такі великі об'єднання, як Крупп, І.Г. Фарбен та ін., були демонополізовані, тим самим основа цього німецького мілітаризму була підірвана. Якщо говорити про наслідки, то наслідком Версальської системи стало те, що в принципі кожен німець відчував на собі тягар виплати репарацій, тому цілком закономірно, що якби Адольф Гітлер помер у дитячому чи юнацькому віці, швидше за все, в Німеччині з'явився б певний аналог, він об'єктивно мусив з'явитися. Те, що після Ялтинсько-Потсдамських угод у Німеччині замість Гітлера з'явилися Аденауер, потім Брандт зі своєю східною політикою, потім Шмідт,

потім Коль і т.д., свідчить про те, що історичне завдання перетворення знов-таки німців з бази мілітаристів у світі на ту роль, яку вони відіграли впродовж кількох століть, а саме центр світової культури, гуманізму тощо, було історично виконано. Тут, звичайно, можна додати розкол Німеччини, але те, що він був все-таки здоланий у цілому безболісно, свідчить про історичність та історичну позитивність тієї Ялтинсько-Потсдамської системи. Так, вона була причиною біполярного поділу світу – США і СРСР, але все-таки під час його існування конфліктів на глобальному рівні не було, вони всі були пересунуті на регіональний рівень. Та система, яку створили, все ж таки проіснувала і, в цілому, в світі на глобальному рівні зберегла мир. Саме тому, на мій погляд, треба таки підкреслити, що Ялтинсько-Потсдамські домовленості свою історичну роль в цілому позитивно виконали, принаймні до наступної світової війни вони людство не привели, як це було після Версальської системи.

І ще один аспект. У ході обговорень було озвучено питання – економічна складова союзу США, Великобританії та СРСР. Тут треба звернути увагу на те, що взагалі Перша, як і Друга світова війна, підтвердили одну річ, а саме: як у Першій, так і в Другій світовій війні за глобальними розцінками відбулася спроба неекономічним шляхом розподілити світ, точніше, перерозподілити його. Якщо поставити питання, хто це миг робити теоретично перед Першою світовою війною, то, певна річ, це були США і певною мірою Німеччина. Але ми бачимо, що за своїм економічним потенціалом німці явно відставали. В принципі те, що Перша світова війна закінчилась підписанням Комп'єнського, а потім Версальського договору – це все ми знаємо, але ж економічна війна закінчилась у 1917 р., коли у війну на боці Антанти вступили США. Таким чином, можна провести певну аналогію, що, розпочинаючи Другу світову війну, Гітлер пішов на ту ж саму авантюру. Маючи запас 1 чи 2% від англійського, не кажучи вже про американський, він усе ж таки вирішив неекономічно перерозподілити світ, а чим усе це закінчилось, ми всі добре знаємо. Економічна складова полягає в тому, що у військово-політичному плані перемогу Радянського Союзу ніхто не відбирає, але за економічним фактором цю війну цілком і повністю виграли США. Це потрібно підкреслити. І доповідь Ростислава Пилявця про ленд-ліз це підтвердила. Без американської економічної могутності і потужності перемога була б, м'яко кажучи, набагато важчою. До речі, в американській історіографії є точка зору, яка не дуже поширена: в цілому США з великої депресії вийшли десь на рівні 1936 року, але ряд американських дослідників стверджують, що все ж таки остаточний вихід із цієї депресії відбувся під час Другої світової війни, коли американська економіка сягнула дуже великого і небаченого до того часу розквіту.

Віктор Король: Слід сказати, що економічна складова вирішила і багато міжнародно-політичних складових. Я б хотів дещо уточнити саме в аспекті України і допомоги США. Ми говоримо про ціну перемоги, роль України і її реноме в міжнародних відносинах у післявоєнний період.

Ми не повинні забувати, що колосальні втрати України також впливали на міжнародну спільноту. Наприклад, коли на Потсдамській конференції стояло питання про розподіл Берліна на 4 зони, то союзники добре пам'ятали, хто брав Берлін. Три фронти, які брали Берлін, були укомплектовані українцями весняного призову 1945 року, і це союзникам було відомо, а також сам кривавий характер боротьби, і це аж ніяк не могло не вплинути на подальші міжнародні стосунки з союзниками і на всі наступні події, в тому числі і в аспекті цих міжнародних конференцій. Тобто український народ заплатив мільйонами життів своїх співвітчизників за оці подальші наші стосунки із союзниками, а якою ціною – відомо. Зокрема, за останніми підрахунками, ми в битві за Берлін під час штурму Зеєловських висот втратили близько 100 тис, і це за один день 16 квітня, а якщо врахувати росіян, 65 тис. поляків, то виходить цифра близько 1 млн.

Тепер щодо ленд-лізу. Треба зробити акцент не в цілому на кількість поставок, а на те, що американці нам дали 991 млн. патронів, 22 млн. снарядів. Наскільки це було важливим для нас і подальших міжнародних стосунків? Річ у тім, що німці в перші місяці війни захопили 303 порохових заводів, заводів із виготовлення снарядів і ми їх так і не відновили, не встигли фізично це зробити, і ці цифри, які я назвав, по-перше, зберегли мільйони наших життів і цей фактор був врахований під час зустрічі Молотова, Ідена, Хелла, які зустрілися у Москві у жовтні 1943 р., про це йшла мова. Черчилль, між іншим, весь час цікавився духом нашого солдата, його героїзмом, він про це говорив і під час Тегеранської конференції. Крім того, Англія і США передали близько 10 тис. танків і літаків, 103 тис. т каучуку, а найголовніше, що ми практично отримали взуття для всієї армії. Зокрема, наша армія – це 10–12 млн. солдатів, а передали союзники 15 млн. черевиків. Не треба також забувати, що коли почалася битва за Україну, американське продовольство, зокрема, тушонка, сприяла збереженню солдатських життів. Тобто цей економічний і міжнародний фактор я вважаю дуже важливим. Я вже не кажу про надані станки, бензин, телефонні апарати, яких у нас взагалі було обмаль – 30 тисяч на всі збройні сили, і багато операцій було провалено саме через відсутність зв'язку, а управління це фактично запорука успіху будь-якої стратегічної операції, і це теж такий вагомий міжнародний фактор. Тепер щодо оцінки цього фактора. У радянській історіографії дані про допомогу союзників занижені, і це робилося свідомо, що дуже обурювало і Рузвельта, і Черчилля. Союзники не відкривали другого фронту, бо берегли людей, це зрозуміло, але вони намагалися допомогти іншим способом. І про це Рузвельт і Черчилль казали Сталіну під час Тегеранської і Ялтинської конференцій, а потім Трумен на Потсдамській конференції. Я вважаю, це базовий економічний фактор для майбутніх відносин між нами і союзниками в той період.

Тепер стосовно того, що боротьба ОУН-УПА певною мірою сприяла включенню України в ООН, це так, але ж війна після цього не припинилась, вона тривала до 1950 р. Міжнародний авторитет України зріс, але війна не припинилась, на цьому теж треба зробити акцент, врахувати і політичні

фактори, і міжнародні. Сталін, попри те, що намагався пом'якшити цей негативний резонанс на Заході, все-таки залишався Сталіном і робив усе для того, щоб, як то кажуть, «розжареним залізом» випалити український повстанський рух. Справа дійшла до того, що він взяв на озброєння тактику Гітлера «випаленої землі» щодо повстанців Західної України, коли село якоюсь мірою було помічено у підтримці повстанців чи хлібом, чи одягом, там навіть учасників повстанської армії не було, оточувалося танками і випалювалося «катюшами». І це до 1950 року включно. Попри негативний міжнародний резонанс, незважаючи на те, що там говорили за кордоном, він це робив і ніколи на цьому не зупинявся.

Володимир Василенко: На жаль, за кордоном нічого не говорили. Ситуація була аналогічна ситуації з голодомором, не помічали голодомор і не помічали збройної боротьби.

Віктор Король: Разом з тим, щоб ми не говорили про міжнародні стосунки, до червня 1944 р. другого фронту відкрито не було і нам доводилося вирішувати всі питання самостійно, а саме всі фронтові операції і розгром Німеччини. Сам другий фронт вирішальної ролі в цьому плані не відіграв, і цей фактор в аспекті міжнародних стосунків треба врахувати особливо. Тому що зараз на Заході є багато літератури, яка другий фронт ставить на перше місце у розгромі гітлерівської Німеччини, тому не треба перебільшувати при всій повазі до тих поставок, які нам зробили американці, англійці, канадці та інші. Тобто треба на все це дивитись об'єктивно, бо про нього або взагалі замовчували, або перебільшують, як це робиться на Заході.

Щодо підсумків війни, зокрема, в міжнародному аспекті. На долю українського і російського народу випадає 85% втрат, а на решту народів – 15%, це за даними Бюро Генштабу колишнього СРСР. Тому, говорячи про роль України, не треба ізолювати її від Росії і від інших республік, бо спочатку мова йшла про те, щоб включити всі республіки до складу ООН, а потім Сталін від цього відмовився, бо міжнародний резонанс не сприяв цьому. Тобто фактор ціни перемоги на подальші наші стосунки з іншими країнами треба вважати визначальним, саме солдатськими життями ми заплатили за наш міжнародний авторитет і про це говорилося на зазначених конференціях. Останнім часом пішла тенденція, що говорять тільки про перемогу, героїзм, а якою ціною – про це не говорять. Тим самим з історичної пам'яті викреслюються мільйони солдатських життів, які колись народились, мали ім'я і щось зробили в своєму житті. Як це оцінювала міжнародна спільнота? Як тоді це доносили до наших союзників? Що вони про це знали і що вони про це зараз знають? Тому сучасна незалежна Україна повинна займатись цією проблемою. Я не хочу деталізувати це питання, а просто роблю акцент на цьому. Отже, треба сказати, що міжнародні стосунки в післявоєнний період і під час війни – це все оплачено солдатською кров'ю, і українською – зокрема.

Юрій Кочубей: Я не теоретик, а практик діяльності Ялтинсько-Потсдамської системи, бо в цій справі задіяний з 1957 р. Чому так вийшло, що Україна, яка була позбавлена можливості брати участь у міжнародному житті, раптом з'явилась у Ялті? Ясно, що цьому щось мало сприяти. Сприяло, звичайно, те, що український народ почав національно-визвольну боротьбу дуже рішуче, зокрема, була діяльність УПА, ОУН, та це відіграло свою роль. Крім того, як це не парадоксально, відіграла свою роль і позиція Польщі, зокрема, польського емігрантського уряду Миколайчика, який знаходився у Лондоні. Вийшло так, що поляки виявилися мудрішими, бо українці, як то кажуть, «кинули всі яйця в один кошик» і національний рух підтримав тоталітарний режим, так вийшло, бо більше не було на кого орієнтуватися. У 1919 р. Антанта відкинула прагнення українців, розчленувала території, на яких реально було створити якусь українську державу, не важливо, соціалістичну чи якусь іншу. Франція, Британія на це не пішли, тому що все це були країни з ідеологією «єдинонеделімства», яка і до сьогоднішнього дня продовжується, тому українці не отримали підтримки і вважалися, і до сьогоднішнього дня вважаються, німецькими колаборантами, як це не дивно. Тому для нас ці результати уяють дуже велике значення, бо український народ заявив про себе і не тільки тому, що наші солдати брали участь на всіх фронтах, і я не знаю, як тут вдається вичленити втрати саме українців, і я не думаю, що британські політики про це задумувалися, в тому числі і Черчилль. Для них це все була Росія, а українців вони почали вирізняти пізніше, коли з'явилися українські фронти, хоча, вони думали, що ці фронти створювалися за географічним принципом, тобто у них в головах була плутанина. Сталін пішов на це в 1944 р., щоб трохи пригасити наростання оцих «нездорових», як він вважав, настроїв піднесення національно-визвольного руху. Я не думаю, що Сталіну потрібні були і більше голосів в ООН, хоча однією з пропозицій було включити одну Прибалтійську республіку, Кавказьку, Україну і Білорусію. Але це був хитрий крок, тому що західні держави не визнавали анексії Литви, Латвії, Естонії і тому, включивши їх в ООН, можна було добитися юридичного визнання анексії цих держав. Але західні держави це відкинули, погодилися лише на включення України і Білорусії, які постраждали найбільше під час війни. Я думаю, що якби українці мали якесь своє представництво в Лондоні чи в США (еміграція чи націоналісти), то результати були б кращі і навіть лінія кордону могла б мати іншу конфігурацію, ніж та, яка є сьогодні. Але те, що український народ зробив свій внесок, і те, що почалася збройна боротьба в західних областях України, яка тривала аж до 1953 р., це не могло не відбитися на підході радянського уряду до всіх цих справ. Наприклад, Паризька конференція – Україна підписала мирні договори з союзниками Німеччини – Угорщина, Румунія і Болгарія, Фінляндія, і ми підписали їх як окрема держава, також було підписано угоду з Польським урядом. Тобто міжнародно-правова діяльність розвивалась. Але коли мова зайшла про конференцію в Гельсінкі, в якій брали участь усі європейські країни – і Монако, і Ліхтенштейн, і Андорра, а Україні і Білорусії

було відмовлено у праві у часті в конференції. Тобто те, що завоювали під час війни, хоча і в рамках системи, почало ослаблятися і таким чином привело до того, що наше значення зменшувалося. Виходило, що участь України і Білорусії в ООН і в інших міжнародних організаціях розглядалася як історична аномалія. Я думаю, що так воно і було.

Що стосується другого фронту, то, звичайно, його значення перебільшувати не треба, хоча і применшувати також. Але для нас важливо те, що Україна стала суб'єктом міжнародного права. Тобто була реальна присутність України, і ми, працюючи в Міністерстві закордонних справ, робили все для того, щоб ця присутність була якомога більшою, щоб нас помічали, щоб нас згадували. Ми виносили резолюції, проекти, поправки, з кимось виступали співавторами – це все для нас мало значення. Таким чином, результати договорів, незважаючи на пакт Молотова–Рібентропа, враховували інтереси нашої держави, бо зараз пишуть, що ми щось забрали у Румунії, але ми нічого не забирали, це було етнічне возз'єднання. Нас роз'єднали після Першої світової війни – частину віддали Польщі, частину – Румунії, частину – Чехословаччині, але ми маємо право жити на власній території, не треба забувати про свої інтереси. Те, що ми були членом ООН, мало величезне значення для міжнародно-правового визнання України в перші роки незалежності, але таких країн не було. Тобто хоч та держава і мала квазідержавний статус, але це міжнародне визнання мало велике значення.

Олександр Лисенко: Ми все зводимо до міждержавних стосунків, а я хотів би звернути увагу на те, що була і народна дипломатія по лінії громадських організацій, у тому числі українських емігрантських, польських, білоруських, єврейських. В Україну, зокрема, надходила маса речей, одягу, маловідомим залишається те, що окремі громади – українські, єврейські та інших національностей – відправляли в Україну адресну допомогу. Наприклад, євреї Акерману, які виїхали в США, надсилали матеріали для організації і обладнання якоїсь ремісничої майстерні, аби євреї, які знаходились в Акермані, могли адаптуватися до нових умов життя і забезпечити своє існування. І таких прикладів було дуже багато, але ми про них не говоримо, а це дуже важливий момент, бо це якраз і є та народна дипломатія. Це підкріплювало стосунки між народами, і це можна простежити по лінії українців в еміграції і українців, які залишалися у Великій Україні. Це є одним з елементів, який теж формував нашу національну ідентичність.

Щодо міжнародно-правових аспектів. Я хотів би звернути увагу на таку зовнішню схожість між проектом нової Європи нацистського зразка і між сталінським проектом нової Європи, який не реалізувався ніяк. СРСР не був до війни світовою державою, але у Сталіна такі амбіції існували, і кожен політичний крок Сталіна впродовж війни, на мій погляд, спрямовувався саме на інтеграцію Радянського Союзу у світове співтовариство на перших ролях, тобто перетворення Союзу на світову державу. Хоча спочатку таких ні економічних, ні організаційно-дипломатичних підстав у Сталіна для цього

не було, він діяв такими «точечними» ударами, починаючи від східних локальних конфліктів і завершуючи європейськими – фінська змова, пакт Молотова–Рібентропа і все, що робилось у цьому руслі аж до вирішення проблеми кордонів у 1944, 1945, 1946 і 1947 рр. У Гітлера все вирішувалося шляхом тиску, шляхом силових рішень, він, зокрема, ні на день не відсунув реалізації жодного зі своїх планів і по Чехословаччині, і по Польщі, і по аншлюсу Австрії – ні на день, хоча там були дуже великі складнощі. Хоча і не вдався заколот генералітету проти Гітлера, але він був дуже близький до реалізації, і якби вистачило трохи більше рішучості і німецькі генерали відчували імпульс з боку західних демократій, то, можливо б, події розвивалися трохи по-іншому. Тут все-таки відіграла свою роль позиція західних демократій, які боялися і підігрували Гітлеру весь час. Так от, у реалізації ідеї нового повоєнного устрою західні демократії також відіграли величезну роль, багато в чому потураючи Сталіну, підігруючи йому. Ми тут ще не осмислили цього феномена, не прописали його, зокрема, відносин між західними демократіями і Радянським Союзом. Не осмислили, яка була глибинна мотивація цих дій. З точки зору Сталіна, абсолютно все зрозуміло: він діє набагато тонше, він був інтриган і політик з великої букви порівняно з Гітлером, але він зумів реалізувати практично все, що він планував іншими засобами. Давайте подивимося, як Сталін міг маневрувати, коли ідея експорту світової революції не спрацювала: він розпустив Комінтерн і вжив інших заходів для реалізації цієї ідеї. І ця система міжнародних договорів засвідчила концептуально і методологічно непоступливість Сталіна у принципових питаннях, зокрема, територіальних, питаннях кордонів. І ми повинні підкреслити, що він керувався абсолютно не національними інтересами ні росіян, ні білорусів, ні українців чи інших, бо ми знаємо, де Холмщина, де Надсяння, Лемківщина і т.д. Те саме і з румунами. У тій ноті, яку Москва направила Бухаресту, не йшлося про інтереси корінного населення, жоден з етносів, зокрема, Бессарабії, не становив більшості за мовними ознаками, за етнічними. Тобто Сталін діяв суто з геополітичних, макіавелістських міркувань, і більше нічого в цьому не можна бачити. Тут ми наближаємося до третього пункту, який би я хотів теж озвучити.

Досить часто навіть фахові історики ідуть на поводу у публіцистів, журналістів такими загальними мазками, не диференціюючи тонкої історичної і правової, морально-психологічної, військової матерії, говорять про наслідки війни і про те, якою Україна вийшла з війни. А тут треба все диференціювати. Коли ми говоримо про політику і дипломатію, вона робиться абсолютною відомими засобами і давати моральну оцінку цим речам принаймні некоректно. Те ж саме, коли ми говоримо про війну, бо навіть військове навчання передбачає певний відсоток втрат, матеріальних і людських, а що вже говорити про бойові дії? Коли ми говоримо, що там послали на смерть сотні і тисячі людей, то, звісно, треба робити оцінки, але з точки зору ефективності використання війська, зброї і т.д., але не моралізувати це з приводу того, добре це чи погано. Це зовсім інші параметри – морально-етичні, військово-політичні чи історичні. Тому, коли ми даємо

оцінку Сталіна і його зовнішньої політики, треба говорити про те, якими засобами вона робилася, але це ні в якому разі не ставить під сумнів наслідки «статус-кво», який ми отримали в спадок від Ялтинсько-Потсдамської системи. Є маса дат, які простежують легітимізацію кордонів повоєнного устрою, які повинні бути основоположними і які не мають права піддаватися сумніву залежно від того, за яких умов вона укладалася, хто їх нав'язував і т.д., тому що це ланцюгова реакція, яка веде до деструктуризації не тільки Європи, а і світу і не до локальних конфліктів, а до глобальної кризи військово-політичної і військово-дипломатичної. Це дуже відповідальне питання. Там, де влада виявляє зацікавленість у послугах істориків, є дуже непогані результати. Іти на конфронтацію з будь-якою країною не треба, це непродуктивна позиція, а знаходити в нашій спільній історії речі, які можуть вивести на позитив, це складно, бо політики нам часто заважають, а не допомагають, але ми повинні діяти одночасно і як науковці, і як громадяни і з відповідальністю цієї місії іти вперед.

Ще одне, про Нюрнберзький процес. Ми не повинні забувати, що цей процес відбувався руками переможців, є дуже багато речей, про які треба думати, дискутувати, але на підставі рішень Міжнародного військового трибуналу було прийнято кілька резолюцій ООН, зокрема, про злочини проти людства, і на цій базі потім формувалося визначення геноциду і т.д. Я свого часу перерив усі томи документів Нюрнберзького процесу і не знайшов доказів про те, що ООН і УПА чинили злочини.

Ігор Симоненко: Мене, зокрема, цікавить питання про долю України. На жаль, доля України відзначається як негативом, що ми так і не виборили незалежність, так і позитивними моментами: закріплення кордонів, членство в ООН, розвивалися зовнішні відносини. Тут цікаво з точки зору роботи Українського інституту національної пам'яті, тому що різниця між академічною наукою і історичною пам'яттю дуже велика. Тут багато говорили про ленд-ліз, міжнародні відносини – це є дійсно академічна наука. З точки зору історичної пам'яті – звичайно, потрібно більше брати до уваги якісь соціологічні опитування. На жаль, вони у нас не проводяться повною мірою. Я особисто опитував різні категорії громадян, складається таке враження щодо трьох вікових категорій: молодь узагалі не цікавиться цими проблемами, звичайно, кожна нова генерація трохи по-іншому дивиться на свою історичну пам'ять, потім приходиться досвід. Середній вік – це більшість пересічних громадян, знання яких здебільшого почерпнуті з кінофільмів, зокрема, якщо про другий фронт, то згадують тушонку, місію Вольфа з фільму «17 миттєвостей весни», фільм «Тегеран-43», більш обізнані люди згадують багатосерійний документальний фільм «Невідома війна» 70-х рр., хтось читав романи Ю. Семьонова, Королькова «Тайны войны», і, власне, на цьому все закінчується. Старше покоління згадує якісь матеріальні речі – студебекери, харлеї, гарні машини, ту ж саму тушонку і чоботи, які носилися дуже довго, хтось згадує шоколад, а хтось таку екзотику, як мандаринове варення, яке було досить незвичним для нашого населення. Тобто, з точки

зору історичної пам'яті, це якісь уривки, не складається картина, і я думаю, що і для формування історичної пам'яті ця тема теж не дуже виграшна, тому що Україна, як тут правильно було підкреслено, була суб'єктом, а не об'єктом міжнародних відносин, і це було підпорядковано загальному процесу і не відгравало якоїсь особливої ролі. Захотілося Сталіну – і він ввів Україну в члени ООН. І, на жаль, сьогодні в Україні, з точки зору художньої творчості, не створюється нового потенціалу, хіба що зменшився вплив радянської міфотворчості. Це такі мої уривчасті думки, які виникають під час обговорення.

Людмила Герасименко: Я зупинюся на питанні про план Маршалла і його наслідки. Після війни європейська економіка виявилася сильно зруйнованою. Американська економіка мала єдину базу, яка могла запропонувати ресурси для програми відновлення Європи. На початку 1947 р. армійський генерал Джордж Кетлетт Маршалл став міністром закордонних справ США. На конференції міністрів закордонних справ у березні 1947 р. Маршалл зустрівся з Й. Сталіном і зрозумів, що Росія не зацікавлена в наданні допомоги Європі. У наступні місяці було розроблено план, ідеї якого знайшли відбиття у виступі Маршалла на випускній церемонії в Гарвардському університеті 5 червня 1947 р., де він заявив, що якщо не надати Європі допомогу, їй загрожує серйозне погіршення в «економічній, соціальній і політичній сферах». Ключовим елементом його пропозиції було те, що ініціатива відновлення повинна йти від країн-учасниць. У 1948 р. була розроблена Програма відновлення Європи. Згідно з Програмою була створена адміністрація економічного співробітництва, що надала західним країнам-учасницям 13,3 млрд. дол.

Свою знамениту промову Маршалл виголосив 5 червня 1947 р., а вже 12 червня у Парижі зібралися представники 16 країн Західної Європи. Вони обговорили розміри конкретної допомоги, необхідної для кожної з них. У відповідь на готовність прийняти її від США був створений Урядовий комітет з вивчення стану економіки країни і її можливостей прийняти таку допомогу. Було визнано необхідним встановити пріоритети й обмеження на кількість експортованих із США дефіцитних ресурсів. Важливим аспектом реалізації «плану Маршалла» стало питання про джерела фінансування окремих елементів програми. Його розв'язання погоджувалося з характером і видом поставок. Поставки першого виду охоплювали предмети найважливішої життєвої необхідності – ті, що були потрібні для запобігання голоду. Щовесни виділялися асигнування на продукти харчування, паливо, одяг. Рік у рік у міру зростання власних ресурсів європейських країн ці асигнування скорочувалися. Другий вид поставок – промислове устаткування. Тут у фінансуванні переважали позики Міжнародного банку. Третій вид поставок – сировина, сільсько-господарські машини, промислові товари, запасні частини та ін.

У квітні 1948 р. для втілення в життя плану була створена постійно діюча Організація з європейського економічного співробітництва, яка здійснювала контроль над розподілом коштів і умовами їхнього використання.

Американська допомога надходила в різних формах: у вигляді безоплатного дарунка в доларах, безоплатного постачання товарами, але в основному у формі кредитів. Загальна сума, втрачена у рамках плану Маршалла з 3 квітня 1948 р. до 30 червня 1951 р., склала близько 17 млрд. дол. Керівництво з економічного співробітництва розподіляло безоплатну допомогу й кредити відповідно до доларового дефіциту платіжного балансу кожної країни. Великобританія одержала 23% всього обсягу допомоги в рамках плану Маршалла, а Франція – 20%. Приблизно дві третини допомоги в рамках плану Маршалла одержали 4 країни: майже чверть припала на частку Великобританії, одна п'ята – на частку Франції і приблизно по одній десятій одержали Італія й Західна Німеччина. У цілому приблизно третина імпорту в рамках Програми європейського відновлення припадала на сільського господарську продукцію, але величезну роль відіграв також імпорт засобів виробництва. Щорічна допомога в 4–5 млрд. дол. дозволила за 3 роки збільшити випуск продукції на 20 млрд. дол. Висока результативність цього плану пояснюється тим, що він був орієнтований на збільшення постачання західноєвропейського виробництва, на виробничий імпорт сировини й матеріалів.

Тепер щодо значення плану Маршалла в зовнішньополітичних відносинах. Закінчення Другої світової війни привело до істотних змін усієї міжнародної ситуації й співвідношення сил на міжнародній арені. До весни 1947 р. становище в Європі було нестабільним і тривожним. У Східній Європі складалася система народних демократій, все більше встановлювався жорсткий контроль СРСР над цією частиною континенту. У Західній Європі спостерігалася тяжка економічна криза, наростала соціальна напруженість, що створювало передумови для політичних змін. Із цієї причини для США надання економічної допомоги було прямою необхідністю. Для США, які вийшли з війни як незаперечний лідер і домоглися зміцнення своїх міжнародних позицій значною мірою завдяки ослабленню традиційних центрів сили (якими в Західній Європі були Англія, Франція й Німеччина, а в Східній – СРСР), були створені всі передумови для здійснення концепції «Рах-амерікана», світу по-американськи. Важливим кроком на цьому шляху став план Маршалла, у якому знайшов своє втілення зовнішньополітичний курс Трумена. Збиток, завданий у результаті Другої світової війни багатьом державам світу, дозволив США здійснити програму економічного відновлення Європи й домогтися успіху, одержавши значні політичні й економічні дивіденди. Це був успішний стратегічний крок Сполучених Штатів, можливість реалізації якого була правильно й вчасно оцінена американськими стратегами.

Очевидно, що для початку економічної й зовнішньополітичної експансії США було необхідне відповідне ідеологічне підґрунтя, що виправдовує цю експансію. Отже, пошук зовнішньої загрози й «образа ворога», що зазіхає

на свободу й мирні цілі Америки, були також необхідністю для Сполучених Штатів з метою затвердження плану в конгресі. Такою загрозою став Радянський Союз і «загроза комунізму». У підсумку боротьба проти СРСР в ідеологічному плані розглядалася як «хрестовий похід» США проти комунізму, а в політико-економічному – як створення єдиного західноєвропейського блоку держав з метою протистояння «радянській загрозі», розширення ринку збуту своїх товарів і будівництва «Pax-americana».

Існує цілий комплекс причин, які підштовхнули до втілення у життя плану Маршалла. Економічні причини є найбільш очевидними. Було зроблено висновок, що без відновлення економіки Західної Європи економічна криза буде наростати, що спричинить масове безробіття в США, а також захоплення влади комуністами в «дружніх» Америці країнах. Тому план Маршалла був висунутий саме в той момент, коли стала назрівати загроза циклічної економічної кризи в Сполучених Штатах. Політичні причини також збігалися з національними інтересами Сполучених Штатів. Однією з головних цілей надання допомоги стало те, що в результаті економічного відновлення планувалося отримання політичних дивідендів, зокрема, створення й розвиток блоку держав, що розділяли із США ідентичні політичні, економічні й культурні цінності.

У геостратегічному плані американські лідери також думали над тим, як «відбити» східноєвропейські сателіти СРСР з-під контролю Кремля. Це було одним із додаткових мотивів плану Маршалла. У довгостроковій перспективі всі ці цілі зводилися до досягнення перемоги в «холодній війні» і завоюванню світового лідерства.

У період із 1948 до 1952 рр. план Маршалла був основою всієї європейської політики США й сприяв продовженню реалізації цілей, закладених у доктрині Трумена, концептуальною й практичною підготовкою до здійснення плану й створенню в 1949 р. НАТО. Він став першим важливим щаблем атлантичної інтеграції, у якій США міцно зайняли домінуючу роль, і подальшого розвитку європейської й атлантичної інтеграції. Цей аспект є одним з найважливіших, хоча його безпосереднім результатом був фактичний поділ Європи на два табори. У той же час США здобули наймогутнішого союзника в «холодній війні», зміцнивши й відтворивши його за власним зразком, що, в остаточному підсумку, визначило результат глобального протистояння наддержав. Тому основне значення допомоги по лінії плану Маршалла було не економічним і не адміністративним, а політичним.

Допомога за планом Маршалла припинилася 31 грудня 1951 р. Він підвищив рівень життя й зміцнив економічні, соціальні й політичні структури країн-учасниць.

Тепер стосовно позиції СРСР щодо плану Маршалла. Слід сказати, що для Сталіна стабілізація Європи (яку здійснював план Маршалла) означала крах надій на розповсюдження комунізму в Європі. Сталін тому розглядав план Маршалла як фактичне оголошення війни комунізму, як смертельну загрозу для його планів у Європі і для планів комунізації Німеччини.

Варто зазначити, що хоча на літо 1947 р. СРСР уже показав себе як агресивна держава щодо оточуючих народів, все ж, сподіваючись на залишки союзницьких відносин, план Маршалла було запропоновано СРСР країнам Східної Європи. США розраховували, що економічні зв'язки країн Східної Європи з рештою Європи (демократичною) обмежать можливість диктату радянського тоталітаризму у Східній Європі і підтримають демократію і свободу в окупованих СРСР країнах. Але це і було повністю неприйнятним для СРСР. Однак, насправді, ні США, ні Англія і Франція не бажали участі СРСР у плані Маршалла, тому коли СРСР очікувано відмовився, ніхто з цього приводу не засмутився, пожалкували лише про участь східноєвропейських країн, що потрапили під радянський комуністичний чобіт.

План Маршалла зустрів також жорстокий опір у Конгресі США, причому як з боку республіканців, так і з боку «лівих», що побоювалися збільшення розколу з СРСР. Однак ліва опозиція зникла після того, як у лютому 1948 р. СРСР придушив демократичний уряд у Чехословаччині на очах у всього світу.

Спочатку, почувши про план Маршалла і не знаючи його зміст, Сталін виявив зацікавленість у ньому. Він думав, що СРСР після війни має могутнє становище і зможе диктувати умови американської допомоги Європі. На нараду в Париж по плану Маршалла були відряджені Молотов і делегація із 89 радянських економістів. Дізнавшись про основні положення плану Маршалла (загальноєвропейська кооперація), радянська делегація негайно залишила нараду, а Молотов заявив, що план Маршалла являє собою «американський імперіалізм». Перед цим, прибувши на переговори в Париж, Молотов обговорив питання з французьким прем'єр-міністром Дж. Бідо і англійським міністром закордонних справ Ернстом Бевіном, які активно очолювали в Європі процес розробки плану Маршалла. Основна поставлена Бідо і Бевіном умова – економіка кожної країни, що приєднується до плану, повинна бути проаналізована незалежними аналітиками. Для СРСР це було неприйнятно. Розкриття радянської економічної статистики і прозорість радянського бюджету продемонстрували б масштаб економіки ГУЛАГу, що викликало б шок у західних суспільствах і показало справжнє радянське обличчя. Вони б розкрили також атомний проект, колосальні витрати на армію, які переважали за розмірами за будь-які розумні межі і, можливо, також радянські витрати на підтримку комуністичних рухів у Європі. Окуповані СРСР країни Східної Європи були надзвичайно зацікавлені в участі в плані Маршалла, але радянський уряд заявив їм, що навіть поява на конференції буде розглядатися як ворожий акт щодо СРСР. Замість плану Маршалла СРСР запропонував країнам Східної Європи створити Раду Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). РЕВ була призначена для зв'язування економік соціалістичних країн і прив'язування їх до СРСР. На відміну від плану Маршалла, політика РЕВ була спрямована на відновлення в першу чергу СРСР, а вже потім радянських сателітів. За деякими приблизними підрахунками, з 1945 до 1955 рр. СРСР викачав з окупованих

ним східно- і центральноевропейських країн ресурсів приблизно на 13 млрд. дол., тобто якраз ту суму, яку США вклали в країни, що брали участь у плані Маршалла.

Відмовившись від участі в плані Маршалла, СРСР був змушений замінити неотриманні ресурси як обдиранням ресурсів зі слов'янських і не-слов'янських новоздобутих «братів» у Східній Європі, так і витрачанням єдиного в СРСР ресурсу, якого ніколи не жаліли, – біологічного, тобто знищенням людей. Неотримане обладнання, станки і машини замінялися виснажливою фізичною працею в шахтах. Неотримане продовольство – голодом та смертністю від виснаження і голодування.

Володимир Василенко: Поширена думка, що поділ Європи стався в Ялті, але це не так, бо перший поділ Європи був закріплений Версальською системою, коли західні держави визнали факт окупації України більшовицькою Росією. Саме тоді відбувся серйозний цивілізаційний розкол і Європа дорого заплатила за те, що Україна, зокрема, УНР, не була підтримана і визнана. Далі – практично не було визнано голодомор. Після Другої світової війни були всі ці домовленості, але збройна боротьба УПА проти радянського режиму теж була ігнорована і не була підтримана. Це говорить про недалекоглядність позиції заходу, яка сприяла зміцненню тоталітарного радянського режиму, з яким потім захід боровся і витрачав колосальні гроші і ресурси. Ще один аспект – про моральну відповідальність західних лідерів, західних держав, особливо в плані невизнання і заперечення голодомору. Це не означає, що тут треба розвивати якусь антизахідну історію, просто тут треба знайти нормальну форму подачі цього матеріалу. Починаючи з Першого Універсалу, Україна сприяла розпаду Російської імперії, бо без українського руху не розпалась би імперія, а в 1991 р. значною мірою завдяки позиції України розпався СРСР, хоч це була саморуйнівна система, це теж внесок України. В такому плані треба вивчати ці питання.

Ігор Юхновський: Отже, ми підводимо підсумки наших обговорень для того, щоб ми мали картину того, як Україна виглядала у Другій світовій війні.

9 грудня 2009 р.

Наукове видання

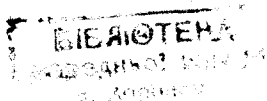
**УКРАЇНА І УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД
У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ**

Дискусії

ВИПУСК IV

Упорядники
**Людмила Герасименко,
Ростислав Пилявець**

Літературне редагування – *Олена Лісовець*
Коректура – *Олена Борщ*
Верстка, макет, технічне редагування – *Микола Лисенко*
Дизайн обкладинки – *Людмила Лисенко*

Підписано до друку 05.03.2010 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Arial. Ум. др. арк. 6,5. Обл. вид. арк. 5,31
Тираж 4000 прим. Зам. № 113

Видавець ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 26 В. Тел.: (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.